

„Sloga, sloga i ništa drugo nego sloga”: pitanje unutarstranačke demokracije u Hrvatskoj seljačkoj stranci (1935. – 1941.)

SUZANA LEČEK

Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest

Slavonije, Srijema i Baranje

Slavonski Brod, Hrvatska

slecek@isp.hr

U članku je istražen problem unutarstranačke demokracije u Hrvatskoj seljačkoj stranci nakon Šestosiječanjske diktature. U uvjetima pravne nesigurnosti, u kojima se rad stranaka tolerirao, ali nije legaliziran, Hrvatska seljačka stranka ne obnavlja sva stranačka tijela. Analizirano je na koje načine stranka kompenzira taj strukturni nedostatak (konzultacije, simbolička podrška, disciplina) te kako koristi pridružene organizacije (Gospodarska sloga, Seljačka sloga) i položaje u samoupravnim tijelima (općina, Banovina Hrvatska) da bi razvijala stvarnu demokraciju.

Ključne riječi: Hrvatska seljačka stranka; unutarstranačka demokracija; pridružene organizacije; samouprava

Na skupu *bivšega HSS-a* u Omišu 1937. kao glavni uvjet ostvarenja ciljeva „u današnjim teškim momentima” navedena je „sloga, sloga i ništa drugo nego sloga”.¹ Sloga nije izum 1930-ih. Na nju se pozivalo otkad postoji stranka, štoviše središnji je pojam njezina mota (*Vjera u Boga i seljačka sloga*). U nastavku našega bavljenja unutarstranačkom demokracijom pokušat ćemo pokazati zašto je pojam sloge toliko važan 1930-ih i zašto može biti simbolom novih načina kojima je stranka u nepovoljnim uvjetima nastojala ostvariti stare ideale unutarstranačke demokracije.²

Hrvatska seljačka stranka (HSS) prva je naša masovna stranka (*mass party*), koja nastaje, kao i druge toga tipa, u trenutku kad se izborno pravo demokratizira i stječu ga najširi slojevi. Zahvaljujući osloncu na brojno članstvo masovne su stranke u novom političkom poretku ubrzo potisnule stare elitne

¹ „Nakon skupštine u Omišu”, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 28. 7. 1937., 5.

² O unutarstranačkoj demokraciji u HSS-u tijekom 1920-ih vidi: LEČEK, „Narod je izvor svake vlasti”.

(*elite/cadre party*). Zapravo, one su i pomogle stvarati novi sustav, pa Katz i Mair s pravom navode da one nisu samo poseban organizacijski tip stranke nego i „poseban koncept demokracije“. Pritom ne misle samo na borbu za demokraciju u društvu nego i unutar same stranke.³ U znanstvenoj literaturi opće je prihvaćeno mišljenje da je unutarstranačka demokracija preduvjet šire demokracije u državi i društvu. Ona bi, pojednostavnjeno, podrazumijevala stranačku skupštinu (koja predstavlja cjelokupno članstvo) i dužnosnike koji izvršavaju njezine odluke. Stoga smo u našem istraživanju pokušali odgovoriti kako pitanje unutarstranačke demokracije rješava naša prva masovna stranka. HSS je k tome i dominantna stranka u Hrvatskoj, što znači da je bio važan čimbenik oblikovanja politike i političke kulture u međuraću.

Razvoj HSS-a započeo je kao razvoj drugih masovnih stranaka. No, to se do te mjere izmijenilo 1930-ih da je postalo potrebno tom razdoblju posvetiti posebno istraživanje. Temeljna razlika bila je u tome da stranke nakon prestanka diktature nisu legalizirane, ali su tolerirane. To je imalo izravne posljedice ne samo na izgradnju HSS-a nego i za razvoj stranačkoga života i demokratskoga društva.

Pitanje je što se događa ako nije moguće uspostaviti očekivanu stranačku strukturu, kao što to nije mogao HSS tijekom 1930-ih. S obzirom na promijenjeni političko-pravni okvir, postavili smo drugačija pitanja nego u istraživanju prvoga međuratnog desetljeća. Pitanja o problemu djelovanja stranke u uvjetima koji i dalje imaju elemente represije pomogla nam je formulirati literatura o raznim vidovima otpora (Sharp), dok su politološka zapažanja o karakteru masovnih stranaka upozorila na pitanja odnosa sa srodnim organizacijama te na unutarstranačke odnose kad stranka dođe na vlast (Duverger, Katz i Mair, Cross i Katz).⁴

U radu ćemo stoga najprije kratko ocrtati političko-pravne uvjete i njihove posljedice na stranačku strukturu, a potom analizirati načine na koje je HSS uspostavio druge oblike komunikacije i odlučivanja: konzultacije, simbolička podrška, pitanje discipline, odnos s pridruženim organizacijama i vlastitim dužnosnicima u samoupravnim tijelima.

Političko-pravni okvir

U dva međuratna desetljeća Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavija prolazila je velike promjene državnoga sustava. Prvih deset godina

³ KATZ, MAIR, „The Evolution of Party Organization“, 603.

⁴ SHARP, *The Politics of Nonviolent Action*; SHARP, *Waging Nonviolent Struggle*. Klasična analiza masovnih stranaka: DUVERGER, *Political Parties*. Njihove su osobine, kao i kasnije diskusije, sintetizirane nakon što su masovne stranke počeli zamjenjivati novi tipovi stranaka. Usp. KATZ, MAIR, „The Evolution of Party Organization“; KATZ, MAIR, „Changing models of party organization and party democracy“; CROSS, KATZ, „The Challenges of Intra-Party Democracy“.

njezina postojanja, uza sve probleme, možemo okarakterizirati kao ograničeni parlamentarizam (1918. – 1929.). Slijedi šest godina diktature kralja Aleksandra (1929. – 1935.) s dvije, formalno različite, faze: na samom je početku rad stranaka zabranjen (do 1931.), a nakon uvođenja Oktroiranoga ustava uspostavljeno je jednostranačje.⁵

Vraćanje na parlamentarizam 1935. treba uzeti uvjetno jer su političke stranke i dalje bile službeno zabranjene. Naime, na snazi su ostali zakoni iz diktature, uključujući onaj o zabrani političkih stranaka.⁶ Međutim, njihov se rad počeo tolerirati (prvo samo kao izborna aktivnost, da bi se stvorio privid parlamentarizma), iako su se zadržali razni vidovi represije.⁷ To je zapravo značilo da su stranke ovisile o raspoloženju režima, koji je u svakom trenutku mogao donijeti odluku o primjeni zakona na stranački rad.⁸ Neke od vodećih stranaka u vremenima prije diktature teško su se snalazile u tim uvjetima i više nisu uspjele obnoviti staru mrežu organizacija.⁹

Poseban je problem činio izborni zakon iz vremena diktature (1931.), koji je unatoč otporu i kritikama ostao na snazi do rata. Ni izmjene iz 1933. nisu donijele sadržajnu promjenu. Obično se drži da je za demokratsku državu potrebno zadovoljiti dva uvjeta: postojanje slobodnih i pravednih izbora i pridržavanje zakona (vlada odgovorna biračima).¹⁰ U Kraljevini Jugoslaviji to nije bilo ispunjeno. Iako su raspisani dvoji parlamentarni izbori (misli se samo na višestranačke 1935. i 1938.), nije se poštovao osnovni uvjet: slobodni i pravedni izbori. Osim raznih oblika pritisaka na birače, za hrvatske prilike važnije je spomenuti problem izbornoga zakona. On je bio osmišljen tako da je vladinoj listi bilo nemoguće izgubiti izbore, pa je u pravnoj literaturi ocijenjen kao „očito krivotvorenje narodne volje”.¹¹ Kao prvo, prekrojio je izborne okruge tako da se spominjalo da su „prečanski krajevi” zakinuti za 30 mandata. Znatno pogoršanje u odnosu na 1920-e donijelo je i uvođenje javnoga glasanja, koje je otvorilo put nevjerojatnim zloupotrebama. Osim toga, zakon je gotovo onemogućio izlazak oporbe na izbore. Da bi uopće mogla prijaviti listu, ona je morala nastupiti zajednički u cijeloj državi, bez obzira na međusobne razlike. Nositelj liste tako objedinjene „tehničke”, a ne „načelne” (programske), oporbene koalicije na obama je izborima bio predsjednik

⁵ DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija*.

⁶ Tek je nakon sporazuma Cvetković-Maček, zajedno s uredbom o izboru narodnih zastupnika, u veljači 1940. razmatrana i uredba o sastajanju, strankama i političkim udrugama, koja je trebala jamčiti slobodu organiziranja i sastajanja. „Izradjuje se uredba o pravu sastajanja, političkim društvima i strankama”, *Hrvatski dnevnik*, 24. 2. 1940., 5; „Proglašena uredba o izborima za skupštinu”, *Hrvatski dnevnik*, 16. 3. 1940., 3; „Za političke stranke ne treba odobrenja”, *Hrvatski dnevnik*, 19. 3. 1940., 5. Uredba o izboru narodnih zastupnika (*Službene novine*, 15. 3. 1940.) *de facto* priznaje postojanje političkih stranaka.

⁷ ČAPO, *Kraljevina čuvara*, 104-119, 185-190, 270-278.

⁸ RADOJEVIĆ, *Udružena opozicija*, 45, 87.

⁹ *Isto*, 47, 96-97.

¹⁰ ROSE, „Democratic and Undemocratic States”, 40-51.

¹¹ ENGELSFELD, *Povijest hrvatske države i prava*, 359.

HSS-a Vladko Maček jer je HSS tada bio najjača oporbena stranka u državi.¹² Posebno je problematično bilo to što je izborni zakon pobjedniku osiguravao potpunu dominaciju skupštinom. Naime, lista koja bi dobila najviše glasova (makar i jedan više od drugih) automatski je dobivala tri petine mandata, a preostale su se dvije petine dijelile proporcionalno rezultatima. Zahvaljujući tome vladina je lista na obama izborima dobila 82% mandata, iako je iza toga stajalo samo 60% (1935.) ili čak samo 54% glasova (1938.).¹³

Znači, izborni sustav trebao je osigurati režimskoj stranci punu dominaciju (*dominant-party system*) u uvjetima u kojima se njezina snaga nije temeljila na stvarnoj podršci birača. Tome su se pridružila razna ograničenja rada oporbenih stranaka, prvenstveno spomenuti ambivalentan stav prema legalizaciji njihova djelovanja. Stoga to razdoblje možemo nazvati „toleriranim” parlamentarizmom (1935. – 1941.). Naravno, to je u praksi vodilo neizbježnim devijacijama.

Posljedica je bila da se državna politička scena svela na dvije suprotstavljene strane – vladu i objedinjenu oporbu, a u Hrvatskoj to da se nekadašnje stranke s hrvatskim predznakom nisu obnovile, nego su se njihovi članovi priključili HSS-ovu pokretu. Sve do 1939. velik dio HSS-ovih djelatnosti odvija se bez jasnoga zakonskog dopuštenja. Osim toga, to što je u Hrvatskoj HSS postao dominantna stranka otvaralo je nove probleme. Naime, neki drže da je tek konkurencija između stranaka prava demokracija.¹⁴ S druge strane, heterogenost njegova pokreta povećavala je mogućnost unutarstranačkih sukoba.

Na kraju, dobro je podsjetiti da se sve o čemu će biti riječi odvijalo u samo šest godina, od kojih je posljednjih godinu i pol bilo u sjeni rata koji je u Europi već počeo.

Stranka bez organizacije i imena

Možemo početi od temeljne razlike između dvaju međuratnih desetljeća. Dok je 1920-ih HSS bio jedna od političkih stranaka u legalnom političkom nadmetanju unutar nestabilnoga, ali ipak postojećega parlamentarnog sustava, tijekom 1930-ih našao se u potpuno novoj situaciji, u kojoj oporbene stranke službeno ne postoje. Razliku opažamo na prvi pogled, jer se HSS naziva „bivšom HSS”, a ponekad se podrazumijeva pod širim pojmom „hrvatskog seljačkog pokreta”.¹⁵ Lokalne organizacije obnavljane su pod izgovorom da se radi o „izbornim organizacijama”, a većina se političkih poslova dogovarala usmeno, preko provjerenih ljudi.

¹² JANČIKOVIĆ, *Hrvati u izborima*, 10.

¹³ „Zakon o izboru narodnih poslanika od 10.IX.1931.”, 29-79; JANČIKOVIĆ, *Hrvati u izborima*, 12-14, 54-55; ENGELSFEELD, *Povijest hrvatske države i prava*, 358-361; SIMIĆ, *Propaganda Milana Stojadinovića*, 235-237; BALKOVEC, *Svi na noge*.

¹⁴ SARTORI, *Stranke i stranački sustavi*, 54-55.

¹⁵ Iako se HSS službeno određuje samo kao „politička grana” hrvatskoga seljačkog pokreta.

Kako je to otprilike izgledalo mogu nam predložiti izvješća lokalnih vlasti Upravnom odjelenju Savske banovine od svibnja do srpnja 1938., znači tri godine nakon što je politički život „normaliziran“. Kotarski predstojnici odgovarali su na upit o eventualnom (nedopuštenom) osnivanju HSS-a i upisu članova. Njihova su izvješća potvrdila da službenih stranačkih organizacija nije bilo, ali da to ne znači da one nisu bile „tajno sprovedene“ (Novska) ili da nije bilo „pristaša“, jer „velika većina građana smatra se članovima bivše HSS i ako ta stranka formalno ne postoji“ (Sisak). Opisuju kako pristase izravno komuniciraju s pojedincima za koje se zna da vode HSS u kotaru i da sve ide usmeno. Tako primjećuju da „bivši HSS“ ima „svoje eksponente, koji se smatraju vodjama“, a oni „održavaju vezu sa Dr. Mačekom“ i rade po njegovim uputama (Gospić). Svi im se obraćaju „direktno usmeno“, a ovi „ne daju nikakvih pismenih obavještenja“ (Garešnica). Pisanih tragova nije bilo jer bi državni organi zaplijenili svu stranačku dokumentaciju, te gotovo svi završavaju formulacijom da bi protiv krivaca „postupili po zakonu“. Lokalnim državnim vlastima bilo je jasno da stranka ipak djeluje, ali se njezino neformalno djelovanje toleriralo „u duhu izdanih naredjenja viših vlasti“ (Bjelovar). Dodaju i da formalno organiziranje HSS-a nije uopće bilo potrebno jer se „politička struktura pučanstva gotovo nije izmijenila“, a narod je svaku aktivnost koju su inicirali pouzdani ljudi shvaćao kao nastavak rada „bivšega“ HSS-a (Ludbreg).¹⁶

Budući da se očekivalo da stranka pokaže neku aktivnost samo pred izbore, zanimljivo je vidjeti u kojoj je mjeri i ta aktivnost bila doista slobodna. Kod prvih izbora 1935. nije ni bilo predizborne kampanje, barem ne one koja se podrazumijeva na slobodnim izborima (izbori stranačkih kandidata, agitacija na skupovima i preko tiska). Aktivnost se svela na manje sastanke kandidata s „bivšim“ dužnosnicima „bivšega“ HSS-a na terenu. No, izvješća kotarskih načelnika pokazuju da se događalo upravo suprotno od očekivanog. Veliki skupovi i agitacija više nisu ni trebali. Kako su javili, dotadašnja pasivnost iz vremena diktature nestala je u trenutku kad je Maček odlučio da HSS izlazi na izbore. Otad je „interes jako porastao i izgleda kao bujica“. Poziv da se glasa dolazio je do birača dobro uhodanim tajnim putevima („isključivo došaptavanjem“). „Agitacija nije ni potrebna“, kako je napisao jedan od izvjestitelja, jer su se vijesti „iz Zagreba“ širile „od čovjeka do čovjeka, a ne putem zborova ili sastanaka“. Više nije bilo važno ni ime kandidata jer se glasalo za „listu Dr. Mačka“.¹⁷

Prva slobodnja kampanja vođena je za općinske izbore 1936., a potom za skupštinske izbore 1938. Iako je nakon beogradskoga sastanka Mačeka i

¹⁶ HR-HDA-1353, Grupa VI, br. 673 (bivši inv. br. 681), Izvješća kotarskih predstojnika Upravnom odjelu – Državna zaštita Savske banovine, svibanj-srpanj 1938. Kotarski predstojnik Novska, 15. 6. 1938., br. 21.013; Predstojnik Gradske policije Sisak, 24. 5. 1938., br. 18.700; Kotarski predstojnik Gospić, 2. 7. 1938., br. 23.510; Kotarski predstojnik Garešnica, 9. 5. 1938., br. 16.131; Kotarski predstojnik Bjelovar, 15. 6. 1938., br. 22.680; Kotarski predstojnik Ludbreg, 7. 7. 1938., br. 24.238.

¹⁷ HR-HDA-144-SBUO, inv. br. 197/35.

Ujedinjene oporbe i u očekivanju skupštinskih izbora krenuo val javnih skupština (kolovoz 1938.), stranka se nakon kratke zabrane odlučila za drugačiji pristup.¹⁸ Bojeći se provokacija i insceniranih nereda, koji bi kompromitirali i nju i rezultate izbora, savjetovala je male sastanke.¹⁹ Maček je uputio i okružnicu kojom je preporučio da umjesto velikih izbornih skupština treba držati kotarske, općinske i mjesne sastanke i na njima „sav posao savjesno obaviti”.²⁰ Održano je ipak nekoliko lokalnih skupština, ali velika većina držala se uputa i sve „obavila” na izbornim sastancima (na koje su zbog velikoga zanimanja dolazile stotine ljudi). Stoga se posebno ističe najveća skupština u tom razdoblju, ujedno i jedna od rijetkih na kojima je govorio Maček. Održana je u Zagrebu (nacionalnom središtu), gdje se okupilo, navodno, 200.000 ljudi (4. prosinca 1938.).²¹ Taj stil kampanje bez velikih skupova i govora (*front-porch campaign*)²², iako nametnut, zapravo je išao u prilog Mačeku, koji nije bio karizmatična osobnost i sjajan govornik poput Stjepana Radića. Stvarao mu je imidž vođe koji je (krivnjom režima) negdje daleko, ali radi za narod.²³

Kampanja se dakle temeljila na malim okupljanjima za koja je prvo trebalo dobiti dozvolu. Pa i onda su državni izaslanici mogli prekinuti govor, čak i raspustiti skup, ako bi procijenili da se ulazi u „zabranjeno” (primjerice, na spomen „federalizacije” ili „Konstituante”, jer se time sugerirala nužnost preustroja države).²⁴ Kaznene prijave podnošene su najneugodnijemu mjestu: Državnom sudu za zaštitu države, tj. najvišem sudu za političke prijestupe, kojim se režim od 1929. služio da bi sačuvao kontrolu.²⁵ (Te su službene intervencije bile rijetke i zapravo promašene jer je HSS kampanju 1938. temeljio na gospodarskim argumentima.)

Pokušaju ograničenja osobnoga kontakta treba dodati i kontrolu novina, tada jedinoga medija koji je mogao prenositi političke poruke. Cenzura HSS-ova tiska (*Hrvatski dnevnik*, *Seljački dom*), ali i drugih novina koje su

¹⁸ Ministar unutarnjih poslova zabranio je 24. rujna 1938. sastanke, povorke i javna okupljanja. Odluka je ukinuta 9. listopada. „Dopušteni sastanci”, *Hrvatski dnevnik*, 11. 10. 1938., 5.

¹⁹ Iako je predizborna represija bila manja nego na prethodnim izborima, kažnjavanja su i dalje bila masovna. U vijesti nakon izbora navodi se da su samo na području Gata (Split) pristalice HSS-a zbog predizbornih aktivnosti ukupno osuđeni na 1730 dana zatvora. „1.730 dana zatvora u jednom kotaru”, *Hrvatski dnevnik*, 2. 3. 1939., 3.

²⁰ „Okružnica predsjednika dra Mačka”, *Hrvatski dnevnik*, 14. 10. 1938., 5.

²¹ „Zagreb je progovorio”, *Hrvatski dnevnik*, 5. 12. 1938., 1, 4. Govorio bi još pred velikim brojem ljudi za svoj rođendan, ili čak nenajavljeno, kao na skupštini (s posvetom 70 zastava) u Velikoj Gorici, koju je trebao održati Košutić (koji je također došao s još pet narodnih zastupnika). „Poštenje i pravednost – duh hrvatskog naroda. Velebna skupština HSS u Vel. Gorici”, *Hrvatski dnevnik*, 7. 6. 1938., 1-2.

²² Kampanja u kojoj kandidat drži govore, ali ne putuje.

²³ Poticano raznim oblicima promidžbe, primjerice objavljivanjem njegovih govora (GLOJNARIĆ, *Vođa govori*).

²⁴ HR-HDA-1353, Grupa VI, inv. br. 744; HR-HDA-1363, Grupa XXI, br. 5441.

²⁵ HR-HDA-1353, Grupa VI, inv. br. 754; inv. br. 758; inv. br. 761; inv. br. 762; inv. br. 785; inv. br. 816; inv. br. 794; inv. br. 806; inv. br. 827; inv. br. 828; inv. br. 736. Predviđene su 1-2 godine zatvora ili 10.000-20.000 din kazne (cijena srednjega seljačkog imanja). *Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka*, t. 4., t. 5., 11-12.

simpatizirale „hrvatski seljački pokret“, bila je stalna. Dobar primjer daje nam *Hrvatski dnevnik* pred izbore 1938. godine. Iz njega bi se jedva moglo zaključiti da se vodi predizborna kampanja, jer – za razliku od 1920-ih – nije bilo opširnijih izvješća sa skupova, prenesenih govora ili vijesti o represiji prema stranci. Objavljivane su isključivo kratke obavijesti o datumima održavanja pojedinih sastanka, a i one su smještene u redovnu rubriku „Politički život“, koja se nalazila tek na petoj stranici (na prve četiri i dalje se pisalo o vanjskoj politici). U *Hrvatskom dnevniku* nisu objavili čak ni rezultate izbora.²⁶ Intenzivna događanja nakon njih prikrivena su, ali možemo pretpostaviti da su čitatelji znali čitati „između redaka“ i da su u vijestima o velikom broju narodnih zastupnika kod Mačeka mogli prepoznati da se radi o važnim odlukama. Napokon su u tri rečenice u *Hrvatskom dnevniku* izvijestili o sjednici hrvatskih narodnih zastupnika i donesenoj rezoluciji (bez sadržaja).²⁷ No, čitatelji su znali da će o tome uskoro sve čuti od svojega narodnog zastupnika.²⁸

Prešutno toleriranje zabranjene stranke imalo je posljedicu koju država zasigurno nije željela. Zabrane su samo poticale želju za otporom, a cenzura je svela ideologiju na nekoliko jasnih točaka oko kojih je bilo lako postići nacionalni konsenzus. To je olakšalo „nacionalnu koncentraciju“ i dovelo u Mačkov blok i one koji mu ideološki nisu bili bliski, pa se, ne samo zbog zabrane, sve više koristio pojam „seljački pokret“ umjesto „seljačka stranka“.

Struktura stranke

Tijekom 1920-ih stranka je ustrojila klasičnu strukturu, koja je podrazumijevala postojanje Glavne skupštine (poslije Glavni odbor), preko koje su lokalne organizacije imale utjecaj na odlučivanje u stranci, te podjelu ovlasti između nje i vodstva stranke (Predsjedništva). No, zbog spomenutih prilika ta struktura nije obnovljena 1930-ih. U nastavku ćemo analizirati strukturu koja funkcionira 1930-ih i načine na koje je stranka kompenzirala nepostojanje (Glavni odbor) ili neredovito sastajanje (Hrvatsko narodno zastupstvo) stranačkih tijela.

Predsjednik i neformalno vodstvo stranke

Za razliku od drugih stranaka, čak i koalicijskoga partnera Samostalne demokratske stranke (SDS) ili srbijanskih partnera u Ujedinjenoj oporbi, HSS nije formalno obnovio ni sazivao stranačka tijela Glavni ili Izvršni odbor (pa

²⁶ Objavili su neke podatke tako da su ih umetnuli u nevezani članak, više da pokažu kako mogu i to ako žele.

²⁷ *Hrvatski dnevnik*, 17. 1. 1939., 3.

²⁸ Rezolucija se čitala i tumačila na kotarskim sastancima neposredno nakon zagrebačkoga sastanka Hrvatskoga narodnog zastupstva. PZ IV, Zapisnik sjednice KO HSS Vinkovci, 21. 1. 1939.

ni kao privremena tijela do legalizacije stranaka).²⁹ Najuže vodstvo stranke opstalo je u krnjem i izmijenjenom sastavu, bez potvrde Glavnoga odbora i u očekivanju njegove obnove.

Trauma atentata na poslanike HSS-a i diktature te stavljanje težišta na rješenje „hrvatskoga pitanja“ (pregovore Mačeka i vladinih predstavnika o državnom preuređenju) doprinijeli su tome da se više nije postavljalo pitanje izbora najviših stranačkih dužnosnika. Na to je utjecala i činjenica da su naj-sposobniji članovi staroga predsjedništva bili i dalje u emigraciji (Juraj Krnjević, August Košutić), a od preostala tri potpredsjednika jedan je ubijen (Josip Predavec), drugi je umro (Juraj Valečić), a treći je prišao režimu (Dragutin Karla Kovačević). U tim je uvjetima Maček držan predsjednikom i bez potvrde Glavnoga odbora. Nakon povratka iz inozemstva Košutić je imenovan potpredsjednikom jer ih stranka u tom trenutku nije imala (1937.), a Krnjević je zadržao svoju dužnost tajnika stranke (1939.). Ta situacija, u kojoj se u krnjem obliku „zamrznuo“ sastav iz 1928., trebala je premostiti razdoblje do stvarne legalizacije stranaka i normalizacije političkoga života, do čega nije došlo.

Takve su prilike pomogle izgradnji svojevrsnoga „kulta“ Vladka Mačeka. Njega se nazivalo „vođom“ i izražavalo mu se potpuno povjerenje.³⁰ Maček je držan neslužbenim predsjednikom Hrvatske, pa su njegov „blagoslov“, odnosno potvrdu da su „pravi“ pristaše „hrvatskog seljačkog pokreta“ tražile razne novine, udruge, čak odbori poduzeća (neki iz uvjerenja, neki iz svoje političke računice, a dio da izbjegne društveni ostracizam). Treba napomenuti da, iako koriste onovremenu terminologiju, Mačegov status nipošto se ne može poistovjetiti s „vođama“ u totalitarnim sustavima. Njegov autoritet nije održavan magnetskim demagoškim govorima, impresivnom inscenacijom, a još manje nasilnim metodama. Tu disciplinu, dugo i teško građenu, zapravo je stvorila i održavala državna represija i rastuće nezadovoljstvo, koje je podvrgavanje glavnom političkom autoritetu učinilo svojevrsnim.

Naravno, svođenje vodstva na jednu osobu i nepostojanje stranačkih tijela značilo je da se ne odlučuje javnim, demokratskim postupkom. Sada je odluke donosio Maček u privatnim konzultacijama s osobama kojima je vjerovao i koje su ulazile ili u njegov najuži prijateljski krug ili neformalni krug političkih kolega. Nazivali su ga i „Predsoblje“, jer je središte političkoga odlučivanja postala njegova odvjetnička pisarna, a ljudi iz toga kruga činili su svojevrsan Mačegov „kabinet“. U to neformalno vodstvo stranke ulazilo je još petnaestak narodnih zastupnika i nekoliko osoba koje su se potvrdile u radu u HSS-ovim

²⁹ U tisku pozorno prate obnovu kod srbijanskih stranaka s kojima surađuju jer to utječe i na buduće odluke o stavu prema „hrvatskom pitanju“. „Sastaje se glavni odbor demokratske stranke“, *Hrvatski dnevnik*, 11. 3. 1937., 5; „Sastaje se glavni odbor demokratske stranke“, *Hrvatski dnevnik*, 23. 3. 1937., 5. Glavni odbor DS-a sazvan je u sastavu kakav je bio na posljednjim stranačkim izborima (1927.), ali bez onih koji su se „odvojili od političke linije“. Na njihovo mjesto kooptirani su novi ljudi. Takvo tijelo držano je privremenim „dok se ne ostvare mogućnosti, zakonske i političke“, da se pristupi redovnom stranačkom organiziranju.

³⁰ MURGIĆ, *Dr. Vladko Maček; Vođa govori*; PETANJEK, *Dr. Maček*.

pridruženim organizacijama (Gospodarskoj slozi, Seljačkoj slozi i sl.).³¹ No, za razliku od formalno slične „avlije“ u slučaju Ljube Davidovića i Demokratske stranke, gdje je pristup ostarjelom predsjedniku u potpunosti kontrolirao Božidar Vlajić,³² ovdje je Maček bio ne samo neupitan autoritet nego je i godina-ma bio gotovo svakodnevno dostupan širem stranačkom članstvu (o čemu će još biti govora).

Osim toga, treba naglasiti da se ta „svemoć“ odnosila samo na odluke o političkoj taktici na najvišoj razini, koje se i inače prepuštaju vodstvima stranka. Znači, Maček je odlučivao samo o političkim savezništvima i pregovorima s režimom o rješenju „hrvatskoga pitanja“, a općeprihvaćene točke programa i ciljevi stranke nisu dovodeni u pitanje.³³ O odlukama iz svoje domene, stranačke taktike, vodstvo je nastojalo biti maksimalno transparentno i obavještavalo je lokalne organizacije o svemu preko dobro uhodane mreže aktivnih članova. Taj je položaj tražio s Mačekove strane osjećaj velike osobne odgovornosti (što je javno isticano), a s druge strane povjerenje naroda.³⁴ Ono se nastojalo osnažiti i neprestano potvrđivati simboličkim činovima podrške (o čemu će još biti riječi).

Hrvatsko narodno zastupstvo

Osim predsjednika stranke, i dalje je postojalo Hrvatsko narodno zastupstvo (naziv koji se ustalio nakon 1935.). Podsjećamo da ono nije dio unutarstranačke predstavničke strukture, nego ono što su Katz i Mair nazvali „trećim licem“ stranke, odnosno njezini članovi u javnim službama. Kao takvi, imali su ulogu izvršavanja odluka stranke u službama u koje su izabrani, ali nisu bili tijelo u kojem se donose unutarstranačke odluke.³⁵ Tijekom 1930-ih njegove se članove držalo zastupnicima bez obzira na to jesu li imali verificirani mandat jer se verifikacija temeljila na izbornom zakonu koji je omogućavao da mandat dobije kandidat s neusporedivo manje glasova.³⁶ Njihov se legitimitet izvodio isključivo iz povjerenja koje su uživali među biračima, što se u praksi i pokazivalo stvarnim autoritetom.³⁷

³¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 010.7, Djelovanje HSS-a, Elaborat Vladimira Košaka, 1-23. Elaborat je nastao u vrijeme Košakova boravka u zatvoru, prije izvršenja smrtne kazne (1946. – 1947.), pa neke ocjene treba uzeti s rezervom.

³² RADOJEVIĆ, *Udružena opozicija*, 98.

³³ „Političko djelovanje prepušteno je narodnim povjerenjem tako reći meni samomu.“ MAČEK, *Memoari*, 118.

³⁴ „Kada će hrvatsko narodno vodstvo donijeti odluku“, *Hrvatski dnevnik*, 24. 3. 1939., 3.

³⁵ KATZ, MAIR, „The Evolution of Party Organization“.

³⁶ Jančiković navodi nekoliko primjera, pa je tako u kotaru Ivanec HSS-ov kandidat dobio 11.109 glasova, ali za zastupnika je potvrđen Stojadinovićev sa samo 60 glasova. Takvih kandidata (koji su dobili većinu, a nisu potvrđeni) bilo je 49, a ukupno su dobili gotovo 420.000 glasova. JANČIKOVIĆ, *Hrvati u izborima*, 13-14.

³⁷ „Zasjedanje narodnih zastupnika i senatora iz Dalmatinske i Banske Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik*, 29. 9. 1940., 5.

Za razliku od 1920-ih, kad se često sastajalo, Hrvatsko narodno zastupstvo zasjedalo je samo nekoliko puta. Sazvano je nakon parlamentarnih izbora 1935. i 1938. da bi donijelo zajedničku izjavu (rezoluciju) kojom osuđuje izborni sustav, ne priznaje izborne rezultate i odbija ući u Narodnu skupštinu.³⁸ Zastupnici su se sastali i nakon neuspjelih pregovora s Cvetkovićem 8. svibnja 1939. godine. Prema Mačeku, on ih je sazvaio da bi im podnio izvješće, a oni su donijeli rezoluciju kojom odobravaju Mačkov rad i ovlašćuju ga da „donesu potrebne odluke“ u unutarnjoj i vanjskoj politici.³⁹ Saziv tijela koje je bilo neformalni parlamentarni klub dao je simbolički legitimitet Mačkovim odlukama, a vladinim pregovaračima posvjedočio o jedinstvu „hrvatskog fronta“. Ponovno su sazvani nakon sklapanja sporazuma o Banovini Hrvatskoj od 26. kolovoza 1939. Tri dana nakon potpisivanja okupili su se na svečanoj sjednici, na kojoj su odobrili dotadašnji rad predsjednika Mačeka (i tako potvrdili Sporazum) i ovlastili ga za daljnji rad (29. kolovoza). Potom su „kao predstavnici hrvatskog naroda“ uveli bana Ivana Šubašića u Banske dvore. Sjednicu su, simbolički i prvi put nakon 20 godina, održali u zgradi nekadašnjega Sabora.⁴⁰ Pritom je stranački klub, u ovom slučaju zastupnici koji su bojkotirali tijelo u koje su izabrani, preuzeo (jednu od) ovlasti Sabora, subdržavnoga zakonodavnog tijela koje još nije obnovljeno. Kao dobri pravnici, odmah su se ogradili od pogrešnih tumačenja. Istaknuto je da to nije „pravi“ Sabor i da Hrvatsko narodno zastupstvo nema zakonodavne ovlasti, ali da kao tijelo zastupnika izabranih na parlamentarnim izborima ipak ima dovoljan legitimitet da nastupi umjesto Sabora („kao predstavništvo Hrvatskog naroda“), čiju su obnovu u tom trenutku još uvijek ozbiljno najavljivali.⁴¹

Osim te simboličke uloge, zastupnici su i dalje imali glavnu ulogu u održavanju veze između lokalnih organizacija i vodstva stranke, a dobili su još jednu – povezivanje sa samoupravnim tijelima (općina, Banovina Hrvatska).

Da bi održavali vezu vrha stranke i lokalne organizacije, u svojem su kotaru redovno održavali sastanke, izvještavali članstvo o politici vodstva i situaciji općenito. Ta su izvješća znala biti prava predavanja o međunarodnoj i unutarnjoj političkoj situaciji. Svi su imali i obvezu odlaziti na skupštine u susjedne kotareve. Neki su se ipak isticali svojom agilnošću, pa su imali ili uzorno uređen kotar (kao Stjepan Hefer) ili su pak kao Mačkovi izaslanici obilazili druga područja i radili prave turneje, na kojima su agitirali, organizirali i davali upute za rad. Među tim „izaslanicima“ nalazimo uglavnom samostalna zanimanja (primjerice odvjetnici Žiga Scholl, Juraj Šutej, Bariša Smoljan), ali bilo je i seljaka (Tomo Baburić). Sve te brojne sastanke karakterizira osobna komunikacija, otvorenost i pristupačnost. Naime, boravci se nisu

³⁸ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 342, 388-390.

³⁹ MAČEK, *Memoari*, 130; GLOJNARIĆ, *Borba Hrvata*, 273-312.

⁴⁰ „Temelji sporazuma. Govor predsjednika Dra Mačka i bana Dra Šubašića na sjednici hrvatskog narodnog zastupstva. Svečana instalacija bana Dra Šubašića“, *Hrvatski dnevnik*, 30. 8. 1939., 1; „Tok sjednice Hrvatskog Narodnog Zastupstva“, *Hrvatski dnevnik*, 30. 8. 1939., 5; MAČEK, *Memoari*, 134; GLOJNARIĆ, *Borba Hrvata*, 347-362.

⁴¹ „Sjednica Hrvatskog narodnog zastupstva“, *Hrvatski dnevnik*, 29. 8. 1939., 3.

svodili samo na skupštine ili zatvorene sastanke, nego je obvezan dio bilo primanje pojedinaca ili delegacija, pa su rezultirali s „mnogo živosti i zanimanja“ za javni rad.⁴²

Kao stranački dužnosnici pri državnim službama (iako su oni svoju bojkotirali), dužnost im je bila i komunikacija sa stranačkim kolegama koji su izabrani u neka druga državna tijela. Nakon što je HSS dobio većinu općina u svoje ruke 1936., komunicirali su s općinskim načelnicima, bilo izravno samo s njima, češće na zajedničkim kotarskim sastancima HSS-a, a od 1937. i na višoj razini, na sastancima načelnika u okviru Zajednice općina Gospodarske sloge.⁴³ Budući da se ovdje radilo o stvarnom upravljanju i rješavanju najrazličitijih konkretnih problema, bilo je potrebno poznavanje situacije na terenu, ali i posjedovanje stručnoga znanja (iz ekonomije, financija, prava, agronomije itd.). U raspravama koje su vodili stručnjaci za pojedina područja, koji su surađivali u Gospodarskoj slozi, sudjelovali su, i dali svoj doprinos, i neki zastupnici (Stjepan Hefer, Ljudevit Tomašić).⁴⁴

U Banovini Hrvatskoj, na prvoj sjednici 29. kolovoza iz redova zastupnika imenovani su stručni odbori koji su trebali imati savjetodavnu ulogu pri ustrojavanju i prijenosu poslova na odjele Banovine.⁴⁵ Osim toga, u Banovini je Hrvatsko narodno zastupstvo dobilo još jednu ulogu, iako ne kao cjelovito tijelo. Naime, banska vlada nastojala je u konzultacijama sa zastupnicima prema regionalnome načelu osmisliti učinkovitiju upravu i provesti mjere koje će odgovarati stvarnim potrebama na terenu. Najprije su na posebno vijećanje s predstavnicima banske vlade i vodstva stranke (točnije, SDK-a) sazvani zastupnici iz Dalmacije i Bosne da bi „egzekutiva“ bolje upoznala specifične probleme udaljenijih područja (koja su osim toga dotad bila u drugim banovinama, pa nije bilo ni administrativnoga kontinuiteta). U novinskom prilogu čak je naglašeno da sastanak „nije imao manifestacioni karakter“ te da je diskusija bila „veoma stvarna“, nije se bavila politikom, nego je bila riječ „o krutoj stvarnosti našeg gospodarskog života“ o kojoj je „narod progovorio na usta svojih legalnih zastupnika“.⁴⁶ Slijedio je sličan sastanak sa zastupnicima HSS-a (i SDS-a) iz istočne Hrvatske. Sazivanje je išlo u „turnusima“ jer je svako područje imalo specifične probleme. Promjenu je dobro formulirao Maček istaknuvši da su se dotad od sastanaka narodnih zastupnika očekivali

⁴² „Efekt boravka dra Krnjevića u Dubrovniku“, *Hrvatski dnevnik*, 4. 5. 1940., 5.

⁴³ Usp. ŠUTE, *Slogom slobodi!*, 315-325; GRGIĆ, „Hrvatska seljačka stranka i lokalne samouprave Savske banovine“, 111; GRGIĆ, *Između režimske ideologije i potreba građana*, 661-671.

⁴⁴ „Govor predsjednika dra Mačka na zasjedanju hrvatskih narodnih zastupnika i općinskih načelnika u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik*, 6. 2. 1938., 1, 4; „Vijećanja općinskih načelnika“, *Hrvatski dnevnik*, 31. 8. 1938., 7. Sudjelovalo je 135 općinskih načelnika (iako je pozvan samo po jedan iz svakoga kotara, zbog velikoga interesa došlo ih je nešto više) te 18 narodnih zastupnika.

⁴⁵ „Tok sjednice Hrvatskog Narodnog Zastupstva“, *Hrvatski dnevnik*, 30. 8. 1939., 5; „Savjetodavni odbori za pojedine poslove“, *Isto*.

⁴⁶ „Zasjedanje narodnih zastupnika i senatora iz Dalmatinske i Banske Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik*, 29. 9. 1940., 5.

„sudbonosni zaključci“, a sada se rješavaju konkretni, štoviše najhitniji narodni problemi.⁴⁷ Inače, sastanci su imali karakter parlamentarnih rasprava – odjelni predstojnici podnosili su izvješća o radu svojih odjela („ekspozeje“), a zastupnici su govorili o stanju u svojim kotarima i davali sugestije u obliku interpelacija na pojedine odjelne predstojnike. Time je omogućeno da se odluke lokalnih organizacija izravno prenose izvršnoj vlasti, znači tijelu koje ih može realizirati.

Lokalne organizacije

Ono što je HSS mogao raditi otvoreno bilo je osnivati tzv. izborne organizacije, koje su u razdoblju između izbora trebale obustaviti djelovanje. Izvješća kotarskih uprava često primjećuju da se ne vidi nikakav rad, no iz HSS-ova tiska znamo da su se sastanci lokalnih organizacija održavali redovno, ali u novom i proširenom obliku u odnosu na 1920-e.

Obnova mreže lokalnih organizacija potaknuta je ubrzo nakon petosvi-banjskih izbora 1935. Mačekovim *Uputama za izborne organizacije HSS* (dalje: *Upute* (1935.)).⁴⁸ Njima je predviđena obnova ili ustroj „izbornih organizacija“ na svim razinama (mjesne, općinske i kotarske). Taj je tip organizacije mogao legalno djelovati samo pred izbore, a ostatak vremena trebao se pasivizirati. Međutim, *Upute* (1935.) predviđaju održavanje redovnih mjesečnih sastanaka (i češće ako je potrebno) svih odbora. Kao opravdanje stalnoga rada navode da „izborne organizacije“ moraju biti stalno spremne za neočekivane izbore da se ne bi ponovila situacija iz 1935., kad se nije stiglo urediti izborne popise niti obaviti druge organizacijske poslove.⁴⁹ Zanimljivo je da se članom organizacije postajalo usmenom izjavom (na sastanku ili samo pred predsjednikom i jednim članom odbora), pa se može vjerovati da ti rani članovi nisu pismeno evidentirani da se ne bi olakšao posao represivnom aparatu u slučaju povratka diktature. Nakon nekoga vremena počelo se s upisivanjem članstva, iako je ono sve do ustroja Banovine Hrvatske ostalo prikriveno.⁵⁰

Upute (1935.) predviđele su tri razine organizacija: mjesne, općinske i kotarske. Za razliku od 1920-ih, sada su posvuda organizirane i općinske

⁴⁷ „Zasjedanje predstavnika Istočne Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik*, 1. 10. 1940., 5.

⁴⁸ HR-HDA-1451-HSS, „Upute za izborne organizacije HSS“, 20. 7. 1935.

⁴⁹ Pod „nespremnost“ na petosvi-banjskim izborima 1935. u *Uputama* (1935.) navode: neu-ređene liste glasača, premalo vremena za dogovaranje o nositeljima listi, neki izbornici nisu ni čuli tko su kandidati HSS-a, te otežano praćenje izbora (što je olakšalo falsificiranje rezultata).

⁵⁰ PZ IV, Popis članova HSS-a ogranka Vinkovci iz 1941. godine. Popis je sastavljen u vrijeme Banovine Hrvatske, kad je stranka slobodno djelovala, a u njemu su navedena imena i datum upisa u stranku. Najraniji upisi bili su iz listopada 1937. LEČEK, „Hrvatska seljačka stranka i njeni gradski birači“, 227. Samo su iznimno takvi podaci javno objavljivani, kao što je to bio slučaj s brojem „organiziranih pristaša“ (članova) u Osijeku 1937. godine (1756 osoba). „Broj organiziranih pristaša HSS u Osijeku raste“, *Hrvatski dnevnik*, 8. 5. 1937., 5.

organizacije.⁵¹ Za „izborne organizacije“ bile su planirane stalne aktivnosti: redovni sastanci, rad na uspostavi potpune mreže organizacija (u svakom mjestu) i stalna komunikacija s vodstvom (predsjednik kotarske organizacije morao je doći barem jednom mjesečno Predsjedništvu). Zbog političke situacije vodstvo je pridržalo pravo kontrole javnih nastupa, pa su javne skupštine dopuštene samo uz Mačekovo odobrenje. Unatoč opreznom i šturom tekstu, *Upute* (1935.) pokrenule su obnovu mreže lokalnih organizacija, koja je tijekom 1930-ih dosegla strukturni i brojčani vrhunac.

I tijekom 1930-ih održavale su se stranačke skupštine (mjesne, općinske i kotarske), što je podrazumijevalo okupljanje najširega kruga članova i simpatizera. Uglavnom su se odvijale na otvorenom, osim u većim mjestima, koja su imala dovoljno velike dvorane (tamo se ponekad nazivaju i „konferencijama“⁵²). No, njihova je organizacija bila zahtjevnija (posebno dobivanje dozvole), pa su ostale povremene. Ključno za funkcioniranje i dalje je bilo redovno održavanje stranačkih sastanaka na svim tim razinama. Na mjesne je dolazilo cjelokupno članstvo, ali o njima najmanje znamo jer se vrlo rijetko dojavljivalo novinama (izuzev za gradske mjesne organizacije).⁵³ Osim toga, često nije jasno radi li se o mjesnom ili općinskom sastanku jer skraćena novinska izvješća to ne preciziraju. Više znamo o najvišoj lokalnoj razini – kotarskim sastancima, o kojima imamo najviše novinskih izvješća. Bili su mjesečni, u pravilu nedjeljom, a na njih su dolazili narodni zastupnici.⁵⁴ Ovisno o dogovoru, održavani su u središtu kotara ili svaki put u drugome mjestu da bi se i na taj način uspostavila jednakost raznih dijelova kotara. I dalje su bili otvoreni za veći broj prisutnih. Neki su bili uži i imali, kako su to nazivali, „organizacioni karakter“. Na njima su se podnosila izvješća o radu političkih te drugih pridruženih organizacija (o čemu će još biti riječi), a prema potrebi na sastanke su mogli doći i predstavnici koalicijskoga SDS-a.⁵⁵ No, vrlo su često kotarski sastanci postajali „širi“. Štoviše, u novinama su se znali pohvaliti interesom zbog kojega bi se sastanak pretvorio u skupštinu.⁵⁶ Velik broj ljudi

⁵¹ Unatoč određenim slabostima, još uvijek su najbolji izvor za strukturu HSS-a u 1930-ima elaborati Službe državne sigurnosti (nastali 1960-ih). U njima su navedeni svi članovi mjesnih, općinskih i kotarskih odbora HSS-a iz toga vremena. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 01.

⁵² „Mi ne ćemo ni za dlaku odstupiti od svojih zahtjeva“. Veliki govor dra Šuteja u Sarajevu“, *Hrvatski dnevnik*, 13. 10. 1936., 5.

⁵³ Primjer za mjesni sastanak: „Novi odbor organizacije HSS u Capragu“, *Hrvatski dnevnik*, 13. 1. 1938., 5. Prisustvovalo mu je oko 100 ljudi.

⁵⁴ U početku možda nisu svugdje bili mjesečni. Primjerice, u vinkovačkom kotaru isprva su održavani nešto rjeđe, ali s razvojem mreže organizacija i poslova postali su mjesečni. PZ IV, Zapisnici sjednica KO HSS-a u Vinkovcima; KONJHODŽIĆ, *Seljački pokret u Hrvatskoj*, 33-34.

⁵⁵ „Organizacioni sastanak HSS u kotaru Valpovo“, *Hrvatski dnevnik*, 27. 4. 1937., 5; SDS, „Narodni zastupnik dr Žiga Scholl u Bjelovaru“, *Hrvatski dnevnik*, 22. 6. 1938., 3.

⁵⁶ „Sastanak u Lupoglavu pretvorio se u skupštinu“, *Hrvatski dnevnik*, 17. 3. 1937., 5. To je potezalo drugi problem. Naime, skupštine su se trebale najaviti. U tom slučaju znali su narodni zastupnici održati kraći govor i zamoliti ljude da se razidu (što se držalo pokazateljem discipline), pa tek potom održati sastanak. „Disciplinirani hrvatski seljaci nisu održali skupštinu u Vrlici“, *Hrvatski dnevnik*, 19. 5. 1937., 5. Ili su za okupljene domaće ljude održali

okupljao se u politički intenzivnijim vremenima, posebice pred skupštinske izbore 1938. te nakon njih dok su trajali neizvjesni pregovori između Mačeka i Cvetkovića ili nakon ustroja Banovine Hrvatske.⁵⁷ No, velike se brojeve – i po nekoliko stotina prisutnih i izvan tih intenzivnih razdoblja – može zahvaliti tome što se, osim o politici ili organizacijskim pitanjima, sada ponajviše govorilo o konkretnim komunalnim problemima i načinima njihova rješavanja. Zbog toga su i rasprave postajale sve šire u sadržaju (a onda i duže).⁵⁸ Razlog tome bilo je pretvaranje stranke u pokret, zbog čega ti sastanci imaju sasvim drugačiji karakter od onih iz 1920-ih.

Kompenzacija

Tajnovitost nužna u diktaturi nije više bila poželjna nakon 1935., kad je trebalo otvoreno pokazati spremnost da se ustraje u borbi za jasno postavljene ciljeve, kao i organiziranost pokreta i stranačku disciplinu.⁵⁹ Opisano je kako otvoreni nastup nije mogao biti sasvim otvoren te da nije uključivao obnovu stranačke strukture. S obzirom na to da je ona jedan od preduvjeta unutarstranačke demokracije, HSS je morao pronaći načine da to nadoknadi. Pronašao ih je u nekim starim oblicima stranačkoga djelovanja, koje se nije moglo proglasiti nezakonitim (konzultacije i simbolička podrška), a unutarstranačke probleme pokušavao je ublažiti disciplinom.

Konzultacije – neformalna „izravna“ demokracija

Kako je objašnjeno, izdvojen Mačekov položaj nije značio samovolju, jer je odlučivao o pitanjima koja ionako ulaze u njegovu domenu. Osim toga, ojačan je mehanizam koji je omogućio utjecaj članstva na neke odluke u vrhu stranke i bez Glavnoga odbora. Naime, uspostavljena je stalna i intenzivna

još jedan sastanak. „Brojno posjećeni kotarski sastanak HSS u Marijančici“, *Hrvatski dnevnik*, 18. 1. 1938., 5.

⁵⁷ Pojačani intenzitet bio je oko izbora, pa nakon neuspjeha pregovora u svibnju 1939. Primjerice: „60 sastanaka HSS u šibenskom kotaru u jednom danu“, *Hrvatski dnevnik*, 16. 5. 1939., 3. Nakon Sporazuma u novinama se svakodnevno izvještavalo o 10-20 sastanaka, koji su privlačili stotine članova. Primjerice, na kotarski sastanak u Karlovcu došlo je preko 800 delegata iz 106 organizacija (mjesnih i općinskih). *Hrvatski dnevnik*, 17. 10. 1939., 5.

⁵⁸ Primjerice, kotarski sastanak u Slavonskom Brodu 11. travnja 1937. trajao je od 8:30 do 14:00 (*Hrvatski dnevnik*, 13. 4. 1937., 5), a u Tomislavgradu sedam sati. Na sastanak je došlo preko 300 predstavnika mjesnih i općinskih organizacija te Gospodarske sloge, Seljačke sloge i Seljačke zaštite („Na sastanku koji je trajao sedam sati, obavila je kotarska organizacija HSS u Tomislavgradu plodan posao“, *Hrvatski dnevnik*, 25. 4. 1937., 5). U Klanjcu je bilo 500 prisutnih („Veliki sastanak HSS u Klanjcu“, *Hrvatski dnevnik*, 27. 4. 1937., 5), a u Križevcima 400 seljaka (*Hrvatski dnevnik*, 5. 1. 1938., 5).

⁵⁹ Tajnovitost se u nenasilnom otporu drži štetnom za pokret koji se zasniva na ideji borbe za pravdu, otvorenosti, hrabrosti i disciplini. SHARP, *The Politics of Nonviolent Action*, 481-492.

komunikacija s članstvom kroz instituciju konzultacija. Mačekov odvjetnički ured transformiran je u „političku pisarnu“ i stvarno središte političke moći, iako neinstitucionalne. Svakoga je dana ured bio prepun ljudi, a osim političara i domaćih i stranih novinara dnevno ga je posjećivalo 10, pa i 20 ili 30 stranačkih dužnosnika raznih razina (narodni zastupnici, predsjednici kotarskih organizacija, ali i razna druga, mahom seljačka, izaslanstva).⁶⁰

Novine *Hrvatski dnevnik*, neslužbeno glasilo HSS-a, imale su od rujna 1936. (podudara se s raspisom općinskih izbora) i stalnu rubriku „Iz političke pisarne predsjednika dra Mačka“ (naziv se viša puta mijenjao), u kojoj svakodnevno kratko navode tko je bio kod Mačeka. Rubrika je isprva „šetala“ po stranicama na kojima se govorilo o unutarnjem političkom životu, a nakon što je upravu nad konzorcijem *Hrvatskoga dnevnika* preuzeo povratnik iz emigracije August Košutić – koji sadržajno i vizualno modernizira novine – postaje redovnom kratkom, ali istaknutom i prvom viješću u rubrici „Politički život“ (krajem veljače 1937.).⁶¹ Otad su čitatelji mogli svakodnevno pročitati tko je bio kod predsjednika stranke. A isprva su to bili gotovo svi, od narodnih zastupnika do predstavnika mjesnih organizacija ili raznih udruga. Uskoro se ta masa zainteresiranih podijelila, pa su do Mačeka mogli samo narodni zastupnici i razne delegacije, a drugi su potrebne informacije i savjete dobivali od njegova tajnika i ostaloga osoblja pisarne (ako ih je bilo manje, i oni su navedeni poimence). U početku su bili i precizniji u opisu, pa znamo da je Maček primao od 7:00 ili 7:30 do 13:00 ili 13:30, a iz popisa osoba koje su s njim razgovarale vidimo da ih je dnevno bilo najmanje desetak.⁶² Primao je svakoga dana osim nedjeljom ili u dane kad bi bio na svojem imanju u Kupincu (iako je primao i tamo⁶³). Naravno, lakše i češće dolazili su narodni zastupnici iz središnje Hrvatske, ali razmjerno redovno nalazimo i one iz udaljenijih područja. Osim posjeta Mačeku i pisarni, u istoj se rubrici ponekad dodavao i treći dio – razne pismene poruke podrške (uobičajeno telegramima). Obavijesti su bile redovne (dnevne), osim u razdobljima u kojima nisu htjeli pisati, primjerice neko vrijeme oko parlamentarnih izbora 1938. godine. Maček je primao narodne zastupnike do uspostave Banovine Hrvatske, kad stranku preuzima povratnik iz emigracije, tajnik Krnjević. Otad se

⁶⁰ ŠUTE, „Vladko Maček's apartment“, 155.

⁶¹ Razumljivo, njegovu je povratku u *Hrvatski dnevnik* pridana velika pozornost. „Ing. August Košutić u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik*, 31. 1. 1937., 5; „Funkcije ing. Augusta Košutića“, *Hrvatski dnevnik*, 2. 2. 1937., 5; „Novi predsjednik konzorcija 'Hrvatskog dnevnika'“, *Hrvatski dnevnik*, 12. 2. 1937., 5.

⁶² „Iz političke pisarne predsjednika dra Mačka“, *Hrvatski dnevnik*, 27. 11. 1936., 5; *Hrvatski dnevnik*, 10. 12. 1936., 5.

⁶³ U pravilu su ga tamo posjećivali važniji zastupnici ili političari iz drugih stranaka. No, ponekad bi primio i stranačku delegaciju, primjerice onu iz Novog Marofa. S njih 30-ak (predsjednici mjesnih i općinskih organizacija) razgovarao je sat vremena, govorio im o političkoj situaciji i svojem radu, o potrebnoj slozi i budućem realnom radu u slobodnoj Hrvatskoj (u kojoj „neće teći med i mlijeko“, ali će ipak postojati osnovna prava). Delegati su otišli „oduševljeni i razdragani“. „Predsjednik dr Maček održao je jednosatni govor delegatima novomaroškog kotara“, *Hrvatski dnevnik*, 6. 7. 1937., 5. Fotografija: *Hrvatski dnevnik*, 7. 7. 1937., 6.

svakodnevno moglo pročitati tko je bio kod njega (i u pisarni), dok su kratke vijesti i dalje pratile Mačekove sastanke, sada kao potpredsjednika vlade.⁶⁴

Ne treba podcijeniti ni rad pisarne jer Maček nije mogao, niti bi stigao, ulaziti u raznovrsne stručne probleme. Pisarna je rješavala pitanja predstavnika same stranke i deputacija, koji su dolazili s konkretnim upitima iz svih područja (dio je poslije prebačen na pridružene organizacije).⁶⁵

Iako se rubrika ponajviše svodi na nabranje imena osoba koje su posjetile Mačeka i stranačku pisarnu, znamo da su narodni zastupnici dolazili izvijestiti o stanju u kotaru, a od vodstva dobiti informacije o tome što se događa u „visokoj“ politici te upute što raditi i kako rješavati konkretne probleme raznih vrsta (što su odmah prenosili na teren). Znači, komunikacija je bila dvosmjerna. Za razliku od srbijanskih partnera, kod kojih ni članovi glavnoga odbora nisu bili obavješteni o glavnim političkim potezima stranke, HSS-ovo je vodstvo dobro znalo kakvo je stanje na terenu, a članovi su dobivali svježije informacije o koracima u rješavanju „hrvatskoga pitanja“, što je jačalo ustrajnost.⁶⁶

U svakom slučaju, vidi se da je komunikacija bila redovita (dnevna) i da se kumulativno radi o znatnom broju onih koji su redovno ili često mogli doći u izravni kontakt s predsjednikom stranke, za kojega su vjerovali da odlučuje o svemu. Čak i to dnevno obavješćavanje u medijima obavilo je svoju ulogu. Udaljeni „vođa“ postao je dostupan, a članstvo je moglo dobiti dojam da je uključeno u glavne političke događaje, kao i to da može izravno utjecati na stranačku politiku (a vjerojatno je do neke mjere i utjecalo).⁶⁷

Ipak, takvo je komuniciranje rezultiralo prebacivanjem stranačkoga odlučivanja iz javnoga na netransparentno područje osobnih i unutarstranačkih veza. U trenutku kad je HSS preuzeo vlast u Banovini Hrvatskoj to se prepoznaje u velikom pritisku na više dužnosnike stranke da osobnom intervencijom rješavaju brojne probleme. To nije bilo za novac, pa to treba razlikovati od korupcije. Zapravo je to bio vid iskrivljene demokracije, jer je članstvo držalo da je obveza vodstva i narodnih zastupnika da provedu ono što ih – tijekom godina iskrivljenoga funkcioniranja – traže lokalne organizacije ili pojedinci. Ta je praksa uzela toliko maha da je Banska uprava u nekoliko navrata izdala uredbu protiv privatnih intervencija.⁶⁸

⁶⁴ Tajništvo je poslije preseljeno u zgradu Gospodarske sloge, a Krnjević je od travnja 1940. uveo i formalniji raspored primanja stranaka (9:00 – 13:00, i to 9:00 – 10:00 narodni zastupnici i predsjednici kotarskih organizacija, poslije ostali, a četvrtkom samo stranke iz Zagreba). „Primanje stranaka u tajništvu HSS u Zagrebu“, *Hrvatski dnevnik*, 15. 3. 1940., 5.

⁶⁵ „Iz političke pisarne predsjednika dra Mačka“, *Hrvatski dnevnik*, 31. 12. 1936., 5.

⁶⁶ RADOJEVIĆ, *Udružena opozicija*, 95. Član Izvršnoga odbora Demokratske stranke Ivan Ribar tvrdio je da je za sporazum između srbijanske Udružene opozicije i SDK-a doznao iz novina (Farkašić, 1937.).

⁶⁷ ŠUTE, „Vladko Maček's apartment“, 156.

⁶⁸ LEČEK, „Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke“, 225-227. Sustav intervencija bio je obilježje cijele državne uprave. FRANGEŠ, *Decentralizacija državne uprave*, 8-9.

Proslave – simbolična „izravna“ demokracija

U nedostatku normalne parlamentarne demokracije i djelovanja u državnim tijelima, HSS je koristio razne prilike da bi pokazao da uživa podršku velike većine hrvatskoga izbornog tijela. Kao i tijekom 1920-ih, svi su izborni uspjesi – a doista su bili premoćni – predstavljeni kao plebiscit (izravno odlučivanje) koji je stranci dao politički legitimitet. Takvima se držalo rezultate parlamentarnih izbora nakon kojih su se odlučili za bojkot Narodne skupštine, ali su narodne zastupnike priznavali legitimnim zastupnicima i simboličkim (nepostojećim) Saborom. Isto je vrijedilo za općinske izbore 1936., kad su pobijedili u velikoj većini općina Savske i Primorske banovine i, u ovom slučaju, preuzeli u njima stvarnu vlast. Vodstvo je za te, kao i za sve druge izborne rezultate držalo da „pokazuju pravo raspoloženje naroda”.⁶⁹ Spomenimo da se isticao ne samo rezultat nego i izlaznost birača, koja je svjedočila o vrlo visokoj mobilizaciji. Slikovito su to opisali riječima: „hrvatski narod ... ide na izbore kao u svatove”, pa ga „od toga ne može odvratiti ni kiša ni snijeg ni bura ni bolest ni bilo kakova druga zapreka.”⁷⁰

Kao i 1920-ih, potvrda moći pokazivala se stranačkim skupštinama. Da bi naglasili njihovu ulogu kao davatelja legitimiteta stranci, ponekad su ih nazivali *manifestacionim skupštinama*. Seljaci iz okolice dolazili su u povorkama („procesijama”) sa zastavama, narodni zastupnici držali su govore na improviziranim govornicama ukrašenima simbolima nacije, identiteta i trajanja (zastava, narodni vez, zimzelen). Brojevi sudionika nerijetko su izraženi u desecima tisuća.⁷¹ Vjerojatno su preuveličavani, ali fotografije svjedoče da su se okupljale tisuće.⁷² Posebice možemo vjerovati u velike brojeve prve godine, kad se nakon sedmogodišnje zabrane konačno ponovno moglo iskazati svoju političku volju.⁷³ Na najveće skupštine u pravilu je dolazio netko iz Zagreba (Mačekov izaslanik) i više narodnih zastupnika.⁷⁴ Budući da je bilo više govornika, a od najvažnijega se očekivao ozbiljniji govor, trajale su satima. Međutim, ako se sjetimo da su mnogi do mjesta gdje su se održavale hodali satima, jasno je da su bili visoko motivirani te da nešto manje nisu ni

⁶⁹ „Nove pobjede b. HSS na općinskim izborima”, *Hrvatski dnevnik*, 15. 9. 1936., 1.

⁷⁰ „Općinske uprave u narodnim rukama”, *Hrvatski dnevnik*, 25. 11. 1936., 5.

⁷¹ Primjerice, 25.000 u Karlovcu („Narod traži vladu i Sabor u Zagrebu”, *Hrvatski dnevnik*, 26. 10. 1937., 2-4).

⁷² Za skupštinu u Dubrovniku napisano je da nije zabilježeno da bi „ikada toliko mnoštvo naroda bilo sakupljeno najednom u gradu”. „Manifestacije u Dubrovniku”, *Hrvatski dnevnik*, 12. 10. 1936., 2. Čini se pretjerano, međutim dva dana poslije objavljena je fotografija koja pokazuje prepuni Stradun. *Hrvatski dnevnik*, 14. 10. 1936., 5.

⁷³ „O značenju skupština Hrvatskog seljačkog pokreta. Izjava prof. Jakova Jelašića”, *Hrvatski dnevnik*, 3. 8. 1936., 3.

⁷⁴ Usp. „Veličanstvena skupština b. HSS u Mostaru”, *Hrvatski dnevnik*, 14. 7. 1936., 4. Mačekov izaslanik bio je njegov tajnik, vrlo popularan Jakov Jelašić, a došlo je i 13 narodnih zastupnika. Prema novinskom izvješću, okupilo se 40.000 ljudi iz cijele Hercegovine.

očekivali.⁷⁵ Motivaciju je podržavala režimska politika, koja je još uvijek posezala za represivnim mjerama ili izravno ugrožavala neka hrvatska područja upravnim odvajanjem od matice. Tako su u Osijeku tisuće okupljenih satima stajale na kiši pokazujući „nesavladivu moralnu i političku snagu“ na područjima kojima je režim htio dati „drugi karakter“ (istočna Hrvatska).⁷⁶

Osim aklamacije, koju možemo držati oblikom izravne podrške konkretnom političkom sadržaju (izravno odlučivanje), skupštine su bile jaki simbol masovnosti pokreta, njegove organiziranosti (strukturirane povorke) te discipline (podvrgavanje autoritetu govornika koji predstavlja vodstvo stranke, primjerice pri pozivu na mirno razilaženje ili u kontroli povika). Skupštine su imale jasnu političku poruku o snazi i jedinstvu seljačkoga pokreta, ali bile su i način da se premosti strukturni nedostatak i pokaže da vodstvo ima podršku članstva.

Za simboličku podršku mogli su poslužiti i razni jednokratni događaji. Takvo je bilo organizirano dočekivanje vlaka kojim je Maček išao na sastanak Ujedinjene oporbe u Beograd u kolovozu 1938. (nakon sporazuma u Farkašiću i prije zajedničkoga izlaska na parlamentarne izbore u prosincu te godine). Na glavnim su stanicama vlak dočekivale stotine (u gradovima i tisuće) ljudi, a ponegdje bi seljaci uz prugu napravili živi zid. Bio je to izraz izravne podrške konkretnoj političkoj odluci predsjednika stranke.⁷⁷

Skupštine su mogle imati i element zabave ili poslužiti da se pokaže svestranost lokalnih organizacija (primjerice, kulturna djelatnost u Seljačkoj slozi).⁷⁸ Taj element zabave vrlo je važan u izgradnji zajednice i zajedničkoga identiteta, a HSS ga je iskoristio osmišljavanjem godišnjega ciklusa stranačkih proslava.

Započelo je oprezno, proslavama koje nisu bile izravno povezane sa stran-
kom, ali nisu mogle jasnije svjedočiti o hrvatskom identitetu. Radilo se o proslavama stogodišnjice himne *Lijepa naša*, koje su se tijekom 1935. i 1936. organizirale gotovo posvuda u hrvatskim krajevima.⁷⁹ Opisivane kao proslave kulture, imale su neskriveno političko značenje i pokrenule su prva masovni-

⁷⁵ „Hrvatski primorci na skupštini hrvatskog seljačkog pokreta“, *Hrvatski dnevnik*, 4. 8. 1936., 4. Neki su dolazili i iz mjesta udaljenih preko 60 km.

⁷⁶ „Nesalomljiva volja hrvatskog naroda. Velebna skupština HSS u Osijeku“, *Hrvatski dnevnik*, 13. 9. 1937., 1-2. Uz glavnoga govornika Košutića, na skupštini je bilo i devet narodnih zastupnika. „Značenje skupštine u Osijeku“, *Hrvatski dnevnik*, 16. 9. 1937., 5.

⁷⁷ HR-HDA-1451-HSS, Album („Put i dolazak predsjednika Dra Mačka u Beograd“, kolovoz 1938.); „Put i dolazak predsjednika Dra Mačka u Beograd“, *Hrvatski dnevnik*, 15. 8. 1938., 1; „Triumfalan put kroz Hrvatsku“, *Hrvatski dnevnik*, 16. 8. 1938., 4.

⁷⁸ Skup u Rakitnu (Hercegovina) održali su narodni zastupnici Bariša Smoljan i Marko Suton, navodno se okupilo „10.000 duša“, a završio je pjesmom i plesom do kasno u noć. „Manifestaciona skupština bivše H.S.S. u Rakitnu“, *Hrvatski dnevnik*, 3. 7. 1936., 5. Skupština u Banskjoj Selnici imala je i sakralni karakter (misa i posveta zastava), a završila je predstavljanjem kulturnoga rada (davao se igrokaz *Matija Gubec*). „Duh sloge i pravde. Skupština SDK u Banskjoj Selnici“, *Hrvatski dnevnik*, 13. 6. 1938., 1.

⁷⁹ „Proslava 100-godišnjice hrvatske himne i manifestacija hrvatske seljačke svijesti u Banskjoj Posavini“, *Hrvatski dnevnik*, 2. 8. 1936., 4.

ja okupljanja nakon diktature.⁸⁰ Istovremeno su bile svojevrsna proba granica dopuštenoga, nakon kojih se moglo početi s otvorenim stranačkim proslavama.

Stranačke proslave postale su najvećim HSS-ovim organiziranim okupljanjima 1930-ih, u kojima su istovremeno, u svim hrvatskim krajevima, sudjelovale stotine tisuća ljudi. Uvele su novi, politički ritam uz tradicionalni vjerski godišnji ciklus, a već su se 1936. slavile tijekom cijele godine. Godina bi počinjala sjećanjem na smrt Antuna Radića i Matije Gupca u veljači. To je ostalo razmjerno skromno i u okvirima ogranaka Seljačke sloge sve do Banovine Hrvatske, kad se počelo obilježavati u školama. U lipnju se slavio rođendan Antuna i Stjepana Radića (rođeni su na isti dan, iako različitih godina, 11. lipnja). To je ubrzo preraslo u masovne manifestacije hrvatske kulture, posebice tradicijske, jer je Seljačka sloga tada u većim mjestima organizirala smotre folklora, a po selima kulturna sijela. Nakon toga, 20. lipnja na misama se prisjećalo atentata u Skupštini i ubijenih zastupnika HSS-a (Pavle Radić, Đuro Basariček). Slijedile su najveće proslave – rođendan i imendan Vladka Mačeka (oko 20. srpnja), u kojima su sudjelovale stotine tisuća ljudi i koje su bile iznimno efektne. Mjestima su prolazile strukturirane povorke sa zastavama, svirala bi glazba, a kako se zbog vrućine slavilo navečer, korišteni su i svjetlosni efekti (baklje, krijesovi, u gradovima vatromet). Proslave su uglavnom završavale zabavom, koja je najbolje povezivala ljude oduševljene onime što su upravo doživjeli.⁸¹ Potom su 8. kolovoza opet posvuda održavane mise u sjećanje na Stjepana Radića. Napokon, za Sve svete odlazilo se svečano na Mirogoj, a izvan Zagreba se moglo odati počast nekom vlastitom političkom mučeniku ili se jednostavno minutom šutnje na prvom sastanku sjetiti svih političkih žrtava.⁸²

Iako su proslave Mačekova rođendana bile najmasovnije, a i politički imale najveću težinu, ono što su strane novine napisale za njih vrijedilo je i za sve ostale – da su „impresivni dokaz djelotvornosti i discipline“.⁸³

Spomenimo i da se u duhu otvorenosti i zadovoljavanja raznih skupina unutar HSS-ova vrlo heterogenog pokreta u proslavama moglo kombinirati simbole HSS-a i starijih tradicija građanskih političkih stranaka. Primjerice, u Bošnjacima su tisuće seljaka u lipnju 1936. proslavile stogodišnjicu *Lijepe naše*, imendan Ante Starčevića i rođendan Antuna i Stjepana Radića.⁸⁴

⁸⁰ Primjerice, u Vrpolju je to bilo najveće događanje od skupštine na koju je došao osobno Stjepan Radić (1924.). Okupilo se navodno preko 10.000 ljudi iz nekoliko kotareva (Đakovo, Vinkovci, Županja, Slavonski Brod). „Proslava 100-godišnjice hrvatske himne u Vrpolju“, *Hrvatski dnevnik*, 18. 8. 1936., 4.

⁸¹ LEČEK, „Osjetiti naciju“, 403-435.

⁸² „Sastanak kotarske organizacije HSS u Gornjoj Stubici“, *Hrvatski dnevnik*, 2/1937., 532a (4. 11.), 5.

⁸³ Prema *Timesu*. „Inozemne novine o političkom značenju proslave predsjednikova rođendana“, *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1156 (21. 7.), 3.

⁸⁴ „Slavonska i Bosanska Posavina snažno su manifestirale vjeru u bolju i ljepšu budućnost“, *Hrvatski dnevnik*, 1/1936., 22 (15. 6.), 1-2. U Gospiću su istovremeno komemorirali

Jedan od popularnih simboličkih čina bile su i posvete zastava stranačkih organizacija. Kao što su proslave himne bile predstavljane kao kulturna događanja, tako se i posvete zastave donekle prikrivalo vjerskim karakterom, iako se u oba slučaja radilo o jasnom političkom činu. Posvete su bile češće neposredno nakon prestanka diktature, kad stranka još nije bila sigurna da se zabrana i represije neće ponoviti, ali povremeno ih se organiziralo sve do rata. Kao i kod velikih stranačkih blagdana, okupljalo se mnoštvo, priređivala ista scenografija (zastave, narodni vez, zelenilo), mjestima su prolazile povorke sa zastavama i glazbom. Primjerice, Splitom je prošla povorka od oko 700 pjevača koju su činila sva gradska pjevačka društva i seljački zborovi iz okolice, koji su toga dana održavali i svoju smotru.⁸⁵ Blagoslivljalo se ponekad i više zastava, a vrhunac je vjerojatno bila posveta dvjestotinjak zastava u Slavonskom Brodu (1937.).⁸⁶ Zanimljiv nam je još jedan aspekt – ovdje su važnu javnu ulogu imale žene, koje su u pravilu izvezle zastavu, a neka uglednija joj je i kumovala.

Spomenimo da vjerski obred nije bio samo krinka oporbene politike. Sakralni karakter bio je u društvu koje ne poznaje ateizam vrlo učinkovit. U govorima se isticalo da je zastava „sveti simbol želja i nada“⁸⁷, ali i simbol borbe (pod njom su se borili nacionalni heroji⁸⁸). Tako je zastava – nacionalni, pa i stranački simbol *par excellence* – dobivala auru svetoga, koju se protezalo i na političku borbu. Ne čudi da je to izazvalo i prigovore protivnika.⁸⁹ No, u članstvu je osnaživalo vjeru u uspjeh, a režimu pokazivalo masovnu podršku i organiziranost.

Iako su ostali rijetki, treba spomenuti još jedan od glavnih nacionalnih simbola – spomenike. U ovom slučaju najveću je težinu imalo otkrivanje spomenika Stjepanu Radiću (prvi u Petrinji,⁹⁰ iduće godine u Desnom Trebarjevu

Antu Starčevića, Matiju Gupca, Antuna Radića i Milana Šufflaya. „Komemorativna svečanost za hrvatske velikane u Gospiću“, *Hrvatski dnevnik*, 9. 3. 1938., 5.

⁸⁵ „Blagoslov zastave b. HSS u Belcu“, *Hrvatski dnevnik*, 28. 7. 1936., 4. Na posvetu su došli i izletnici iz Zagreba u organizaciji Društva hrvatskih Zagoraca. „Posveta zastave u Visokom“, *Isto*, 5. U Visokom je kombinirana s mladom misom. Posljednja velika posveta bila je u Splitu u prosincu 1940. „Svečanosti hrvatskog naroda u Splitu prigodom posvete zastava HSS!“, *Hrvatski dnevnik*, 9. 12. 1940., 2.

⁸⁶ „Nezaboravni dan Matije Gubca i učitelja braće Radića“, *Hrvatski dnevnik*, 28. 6. 1937., 1-2. Na proslavi se okupilo, prema novinama, oko 40.000 ljudi, mahom seljaka iz brodske okolice te Bosanske Posavine. Uz Augusta Košutića (koji je tada prva osoba do Mačeka), na skupu je govorilo pet narodnih zastupnika te predstavnik oporbenih saveznika, Zemljoradničke stranke iz Srijema (Fotografija: *Hrvatski dnevnik*, 29. 6. 1937., 1-2).

⁸⁷ „Dr. Žiga Scholl o značenju narodne zastave“, *Hrvatski dnevnik*, 10. 8. 1936., 3.

⁸⁸ „Dr. Josip Reberski o značenju narodne zastave“, *Hrvatski dnevnik*, 10. 8. 1936., 3.

⁸⁹ „Zašto se posvećuju zastave organizacija HSS“, *Hrvatski dnevnik*, 6. 11. 1937., 5.

⁹⁰ Spomenik kiparice Mile Wood najprije je stajao u dvorištu Seljačkoga doma u Zagrebu (danas Nacionalni muzej moderne umjetnosti), a potom je prenesen u Petrinju (25. listopada 1936.): „A ja ću biti kao riba u vodi među seljačtvom hrvatskim...“ Povodom otkrića spomenika Stjepanu Radiću u Petrinji“, *Hrvatski dnevnik*, 25. 10. 1936., 1-2; „Prvi spomenik...“, *Hrvatski dnevnik*, 27. 10. 1936., 5 (Fotografije: *Hrvatski dnevnik*, 27. 10. 1936., 4-5).

i Maču, slijede 1938. u Novoj Rači i Selcima na Braču, pa 1940. u Crikvenici).⁹¹ Izrada spomenika povezana je s velikim materijalnim troškovima, pa su oni bili rijetki. No, za stvaranje političke kohezije nije bilo nužno da spomenici budu izravno vezani uz HSS. Sličnu su ulogu mogli imati i oni posvećeni osobama koje nisu imale nikakve veze sa strankom, ali su držane nacionalnim herojima (bez obzira na područje na kojem su djelovali). Primjerice, takvu je ulogu imalo otkrivanje spomenika don Frani Buliću u rujnu 1935., koje je preraslo u vjerojatno prvu veliku manifestaciju u Zagrebu.⁹²

Razni oblici simboličke podrške pokazali su se vrlo učinkovitima. Pokazali su zajedništvo, organiziranost i ustrajnost, koji su nužni da bi se izdržala duga represija i zadržala disciplina.⁹³

Nevidljivi mehanizam: stranačka disciplina

Strukturnim problemima treba dodati rastuće unutarstranačke napetosti, koje su izlazile iz heterogenoga sastava „hrvatskog seljačkog pokreta“, pa se pod HSS-ovim imenom znalo prikrivati nezavisno, čak protivničko djelovanje.⁹⁴ Osim toga, stranka se cijelo vrijeme borila s vanjskim pritiscima. Iako se 1930-ih smanjivalo fizičko nasilje, nije slabio intenzitet drugih napada na stranku, posebice razne dezinformacije. U takvoj je situaciji bila nužna disciplina i kontrola te stalna komunikacija vodstva i stranačkoga tijela.⁹⁵

Riječi narodnoga zastupnika Dane Malića da u HSS-u „ne postoji ... diktatura, ali postoji stranačka disciplina“ i „disciplinirani članovi dragovoljno se podvrgavaju volji svoga naroda“ mogu poslužiti kao svojevrsna definicija ideala kojem se težilo.⁹⁶ U analizi načina na koje je HSS uspostavio disciplinu u svojem pokretu pomažu nam istraživanja koja su upozorila na razliku između kohezije i discipline. Koheziju stvara unutarnja motivacija (zajednički ciljevi), dok se disciplina može definirati kao zajedništvo postignuto vanjskim

⁹¹ D. Trebarjevo (25. srpnja 1937.): „Dr Vladko Maček otkrio je u Trebarjevu spomenik braći Radićima“, *Hrvatski dnevnik*, 26. 7. 1937., 1, 3 (Fotografije: *Hrvatski dnevnik*, 27. 7. 1937., 1, 3); Mače (5. rujna 1937.); Nova Rača (23. listopada 1938.): „Otkriven spomenik Stjepanu Radiću u Novoj Rači“, *Hrvatski dnevnik*, 25. 10. 1938., 5; Selca na Braču (23. listopada 1938.): „Otkriće spomenika Stjepanu Radiću u Selcima“, *Hrvatski dnevnik*, 25. 10. 1938., 3; Crikvenica (4. kolovoza 1940.): GLOJNARIĆ, „Prigodom otkrića spomenika vodi i učitelju Stjepanu Radiću“, *Hrvatski dnevnik*, 8. 8. 1940., 9 (Fotografija: *Isto*, 1).

⁹² LEČEK, „Osjetiti naciju“, 424.

⁹³ SHARP, *Waging Nonviolent Struggle*, 388.

⁹⁴ Primjerice, usporedne liste HSS-a na izborima, neovlašteni skupovi pod imenom HSS-a, proglasi koje je tobože uputio HSS, a čiji je sadržaj bio u suprotnosti s njegovim programom. „Uspjeli sastanak HSS u Križevcima“, *Hrvatski dnevnik*, 9. 3. 1937., 5; „Obavijest tajništva HSS“, *Hrvatski dnevnik*, 17. 9. 1937., 5.

⁹⁵ O disciplini više: SHARP, *Waging Nonviolent Struggle*, 387-388, 392-395; SHARP, *The Politics of Nonviolent Action*, 573-574, 615-633.

⁹⁶ Iz govora narodnoga zastupnika, liječnika Dane Malića. „Sastanak HSS u Jesenju Gornjem“, *Hrvatski dnevnik*, 11. 3. 1937., 5.

sredstvima, pri čemu se razlikuju dvije podvrste: poslušnost vodstvu (autoritet) i pristanak zbog sposobnosti vodstva da uvjeri članstvo u potrebu zajedničke akcije (pregovori). U praksi je kod većine demokratskih stranaka prisutan dinamičan i promjenjiv omjer kohezije i discipline.⁹⁷ Isto je vrijedilo za HSS-ov pokret. Unatoč Malićevim riječima, nije ga držala na okupu samo kohezija (koja je, doduše, sve do Banovine Hrvatske glavni razlog), nego velik trud da se na razne načine uspostavi disciplina.

Disciplina je postala riječ koja se vrlo često javlja u izvješćima sa sastanaka, skupština i proslava da bi se potvrdilo jedinstvo i neupitna pripadnost „hrvatskom seljačkom pokretu” i podrška Mačekovoj politici. Međutim, iz sačuvanih dokumenata znamo da je stvarnost bila daleko od idealnoga zajedništva. To nas ne bi trebalo čuditi. Kako je rekao Sartori, članovi stranke „nisu altruisti i postojanje stranaka nipošto ne uklanja sebične i bezobzirne motivacije”.⁹⁸ U HSS-u su bili svjesni ne samo ljudske naravi nego i toga da se oni agresivniji (i često nepošteniji) „guraju naprijed”, ali mogli su samo pozivati one bolje da se aktiviraju i dođu „na mjesta, kamo bi spadali”.⁹⁹ Unutarstranački su sukobi, znači, redovna pojava, pa se ne postavlja pitanje ima li ih, nego kako se rješavaju. A od demokratskih stranaka očekuju se demokratski mehanizmi.¹⁰⁰

Svi sačuvani izvori pokazuju isto: HSS je sukobe uglavnom rješavao pregovorima, a isključenja su ostala krajnje rijetka.¹⁰¹ Većinom se uspijevalo postići dogovor ili smirenje sukoba „mekim” načinima¹⁰² (davanje pozicija ili rotacija na pozicijama). Stranka i dalje nije imala posebno tijelo koje bi rješavalo sukobe, pa su ih morali rješavati narodni zastupnici ili izaslanici vodstva stranke.¹⁰³ Prema izvorima, dio problema stvaralo je neznanje (nepoznavanje stranačkoga funkcioniranja), vjerojatno su najčešći bili osobni sukobi, a potkraj 1930-ih sve su prisutniji i oni ideološki (u Banovini Hrvatskoj).

Prvi i najjednostavniji razlog problema moglo je biti političko neiskustvo i neznanje. Tijekom 1930-ih to se događalo u novim organizacijama ili s

⁹⁷ BOWLER, FARRELL, KATZ, „Party Cohesion, Party Discipline”, 4-5, 17. Prema: OZBUDUN, *Party Cohesion*.

⁹⁸ SARTORI, *Stranke i stranački sustavi*, 38.

⁹⁹ „Svatko može sudjelovati u narodnoj borbi”, *Hrvatski dnevnik*, 21. 1. 1939., 5.

¹⁰⁰ HOFMEISTER, GRABOW, *Political Parties*, 51.

¹⁰¹ „Dr Ivo Cuzzi isključen iz Hrvatske seljačke stranke”, *Hrvatski dnevnik*, 16. 4. 1937., 5; „Dr Cuzzi se ispričava”, *Hrvatski dnevnik*, 21. 4. 1937., 5. Kao razlog je navedeno da je radio „na svoju ruku”, a protivnički tisak u tome vidi izbacivanje onih koji pristaju uz „metode fašizma i komunizma”. „Radi nediscipline isključeni iz HSS”, *Hrvatski dnevnik*, 23. 4. 1937., 5. Ovdje je riječ o trojici članova s osječkoga područja (jedan je bio općinski načelnik). Razlog je opet rad „na svoju ruku”. „Politički život u vinkovačkom kotaru”, *Hrvatski dnevnik*, 3. 3. 1938., 5. Ovdje je isključen općinski načelnik iz Jarmine jer je na senatskim izborima glasao za protulistu.

¹⁰² HOFMEISTER, GRABOW, *Political Parties*, 52.

¹⁰³ VON DEM BERGE et al., *Measuring Intra-Party Democracy*, 9.

pojavom mlađe generacije koja je ulazila u politiku.¹⁰⁴ To se u pravilu rješavalo razgovorom i uputama. Primjerice, Mačkov tajnik Jakov Jelašić obilazio je teren i rješavao upravo takve probleme, i to ne, kako piše, „nadglasavanjem“, nego „posvuda jednodušno i jednoglasno“.¹⁰⁵

Drugi, i teži, problem bili su osobni sukobi. U njih možemo ubrojiti ono što se događalo u nekim organizacijama inače uzornoga valpovačkoga kotara. Stranka i narodni zastupnik imali su ograničena sredstva njihova smirivanja. Počelo bi se razgovorom, kojim se nastojalo pomiriti zavađene strane, a ako to nije uspjelo, onda se apeliralo da se ono osobno podredi zajedničkim (stranačkim i nacionalnim) interesima. Ako ni to nije dalo rezultata, prelazilo se na oštriju mjeru – preustroj. U posebno problematičnim sredinama rad se svodio na izmjene tih dvaju mehanizama (Bizovac). Negdje čak ni izabrana uprava, koja je iza sebe imala većinu, nije uspijevala dobro raditi jer ih je ometala agresivnija manjina (Habjanovci). Za njih stranka nije imala rješenja osim novoga poziva na strpljivost, žrtvu – i čekanja.¹⁰⁶

U Banovini Hrvatskoj sukobi su se zaoštrili, a na površinu su izbile i ideološke razlike unutar heterogenoga pokreta. Osim toga, pojačavalo se nezadovoljstvo među „pravim“ članovima i pristašama, koji su očekivali brza i učinkovita rješenja svojih problema.¹⁰⁷ U Splitu se radilo o problemima s prokomunističkim pristašama. Navodno su tenzije dovele do toga da (pravi) pristaše HSS-a nisu mogli izlaziti iz kuće.¹⁰⁸ U rješenju krize stranka je pokušala s demokratskom procedurom i održavanjem širokih „rajonskih“ sastanaka (cjelokupno članstvo prema četvrtima). Na njima se tumačio rad stranke, pozivalo šire krugove da u njemu aktivnije sudjeluju te da kroz razgovor „lojalno kritiziraju“ dosadašnji rad.¹⁰⁹ Ipak, sukob koji se zaoštrio pri izborima za kotarski odbor nije riješen u okviru stranke (pa ni Upravnoga suda), što je stare pristaše HSS-a ispunilo neskrivenom gorčinom.¹¹⁰ Bjelovarski primjer potvrđuje da se uvijek kretalo od najširega članstva i mjesnih skupština, a pročišćavanje članstva, koje je tamo provedeno, ali nije donijelo željeno rješenje, daje sliku problema koji je donijela heterogenost pokreta i prihvaćanje najrazličitijih političkih struja uz minimalni konsenzus.¹¹¹

¹⁰⁴ „Hrvatski seljački pokret u Dalmaciji“, *Hrvatski dnevnik*, 20. 12. 1936., 5. Slično: „Četrdeset dana u ogulinskom kotaru“, *Hrvatski dnevnik*, 3. 6. 1937., 5. Izaslanik vodstva Andrija Pavlić, seljak iz Rečice, u 40 dana posjetio je sva sela u kotaru i (re)organizirao cijelu mrežu stranačkih organizacija (uključujući kotarsku) te ih potaknuo na organiziranje Gospodarske sloge.

¹⁰⁵ „Nema nadglasavanja među pristašama Hrv. seljačkog pokreta. Izjava prof. Jakova Jelašića o putovanju u Bosnu i Dalmaciju“, *Hrvatski dnevnik*, 17. 12. 1936., 5.

¹⁰⁶ LEČEK, „Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke“, 223-225.

¹⁰⁷ Usp. BOBAN, *Maček*, knj. 2, 178-182.

¹⁰⁸ HR-HDA-157-BHOUP, kut. 269, Kotarski predstojnik Split, br. 36.098 od 25. 3. 1941.

¹⁰⁹ „Rajonski sastanci HSS u Splitu“, *Hrvatski dnevnik*, 16. 11. 1940., 5.

¹¹⁰ HR-HDA-157-BHOUP, kut. 269, Kotarski predstojnik Split, br. 36.098 od 25. 3. 1941.

¹¹¹ „Odbor za organizaciju HSS u Bjelovaru“, *Hrvatski dnevnik*, 3. 12. 1939., 5. Ovdje je tajništvo HSS-a (Krnjević) za reorganizaciju ovlastilo poseban odbor. Počinjalo se „odozdo“, od provjere članstva (samo oni za koje drže „da u svemu odgovaraju uvjetima za primitak

Na kraju treba spomenuti da ni u Banovini Hrvatskoj, kad su mogli nastupiti oštrije, pa i s pozicije državne vlasti ili preko legalizirane Hrvatske seljačke zaštite, nisu koristili nove mehanizme za pritiske.¹¹² Jedan od razloga te tolerancije sigurno je bilo i stalno postojanje ozbiljnoga političkog protivnika, koje pojačava koheziju. Drugi je bez sumnje bila osigurana sloga većine članstva, što inače omogućava veću toleranciju prema nekim oblicima neslaganja.¹¹³

Možemo zaključiti da je HSS uspijevao održati jedinstvo unatoč raznim dezintegracijskim čimbenicima. Pritom je koristio demokratska sredstva (mjesne skupštine) ili pregovaračko umijeće svojih dužnosnika.¹¹⁴ Čak ni u nepomirljivim sukobima nije korištena sila (pa ni kad se to moglo). Iako se u literaturi često spominju sukobi unutar HSS-a, treba ih sagledavati u kontekstu uobičajenih stranačkih problema, s kojima svaka stranka mora računati. Nama je važno znati kako su se s njima nosili, koje granice nisu prelazili i što su ostvarili unatoč nezadovoljstvu i sukobima.

Stranka i njezine pridružene organizacije

Za masovne stranke tipično je još nešto: širenje aktivnosti kroz srodne pridružene organizacije (*affiliated groups*) kao što su sindikati ili razne udruge, koje im postaju svojevrsni politički partneri.¹¹⁵ To organizacijsko širenje stranke, kao i zadovoljavanje raznovrsnih interesa članstva (gospodarskih, kulturnih i dr.) unutar okvira koji ona nudi privlači velik broj ljudi, a ima još jedan važan učinak – odjeljuje od drugih političkih opcija (*strategy of encapsulation*).¹¹⁶

HSS je vrlo uspješno primjenjivao tu strategiju, kojom je nadoknađivao nepostojanje službene stranačke organizacije.¹¹⁷ Ovdje ćemo pokazati samo na koji su način njegove pridružene organizacije bile povezane s unutarstra-

u članstvo”) koje je na prvom sastanku izabralo mjesni odbor. Međutim, kriza se ponovila nakon godinu dana. „Novi odbor HSS u Bjelovaru”, *Hrvatski dnevnik*, 11. 11. 1940., 9. „Konstituiranje odbora HSS u Bjelovaru”, *Hrvatski dnevnik*, 13. 11. 1940., 5.

¹¹² Misli se samo na unutarstranačke pritiske. Nasilje prema pripadnicima Jugoslavenske radikalne zajednice i pridruženih organizacija (Sokol i sl.) u prvim mjesecima postojanja Banovine Hrvatske nije upitno. KARAULA, *Mačekova vojska*, 288-319.

¹¹³ Usp. BOWLER, FARRELL, KATZ, „Party Cohesion, Party Discipline”, 17.

¹¹⁴ Usp. vrijednost pregovora i integriranja raznih skupina u stranačka tijela. HOFMEISTER, GRABOW, *Political Parties*, 52.

¹¹⁵ KATZ, MAIR, *Democracy and the Cartelization of Political Parties*, 40-42; GUNTHER, DIAMOND, „Types and Functions of Parties”, 16; HOFMEISTER, GRABOW, *Political Parties*, 33.

¹¹⁶ KATZ, MAIR, „The Evolution of Party Organization”, 603.

¹¹⁷ Usp. HR-HDA-1353, Grupa VI, br. 673 (bivši inv. br. 681), Izvješća kotarskih predstojnika Upravnom odjelu – Državna zaštita Savske banovine, svibanj-srpanj 1938. Predstojnik Gradske policije Slavonski Brod, 17. 6. 1938., br. 21.158. Navodi da nema formalne stranačke organizacije, ali da pristalice „učestvuju u svakoj akciji, koja se vodi od kakve organizacije, koja uživa naklonost pokreta Dra Mačeka”.

načkim odlučivanjem. Možemo reći da se to očitovalo na dva načina. Prvi je novi, prošireni koncept kotarskoga sastanka, znači mjesta donošenja odluka na lokalnoj razini i komunikacije s vodstvom. Drugi je uključivanje aktivnih članova tih udruga u javne službe nakon što ih je stranka osigurala izborom (općine) ili Sporazumom 1939. (odjeli Banovine Hrvatske).¹¹⁸

Već smo više puta spomenuli pojam „hrvatski seljački pokret“. Pod njim podrazumijevamo stvaranje specijaliziranih organizacija, „grana“ jedinstvenoga pokreta, kojima se nastojalo ostvariti društvenu preobrazbu. Bile su izvanredno važne u vrijeme u kojem je „politička grana“, a to je stranka, bojkotirala Narodnu skupštinu i nije mogla ostvarivati svoje ciljeve preko državnih institucija. Obuhvaćale su razna područja života, okupljale skupine koje stranka nije mogla (mlade, žene) i pomogle stvoriti osnovne preduvjete uspješnosti pokreta: masovnost i organiziranost.¹¹⁹ Djelovale su na načelu samopomoći jer se do uspostave Banovine Hrvatske nije moglo računati na potporu, nego naprotiv na otpor države i njezinih institucija.

Gospodarska sloga (1935.) bila je gospodarska i zadružna organizacija s gotovo 230.000 članova. Pokrenula je razne akcije te stekla utjecaj na reguliranje unutarnjega jugoslavenskog tržišta.¹²⁰ Seljačka sloga bila je prosvjetno-kulturna organizacija (1925. – 1929.; 1935. – 1941.), koja je pred rat imala ogranke u preko 1200 sela i nekih 70.000 članova. Radila je na širenju prosvjete na selu (opismenjivanje, knjižnice, čitaonice, predavanja) te očuvanju tradicijske kulture (smotre folklor).¹²¹ HSS je osnovao i druge organizacije, ali one su tek iznimno sudjelovale na zajedničkim sastancima o kojima će biti govora: Hrvatski radnički savez (radnički sindikat¹²²), posebne ženske organizacije (Ženske organizacije HSS-a, Hrvatsko srce¹²³) i Hrvatska seljačka i građanska zaštita¹²⁴. Dolazili su samo na neke „tematske“ sjednice, na kojima se govorilo o njihovim organizacijskim pitanjima ili aktivnostima.¹²⁵

Predstavnici Gospodarske i Seljačke sloge redovito dolaze na „zajedničke kotarske sastanke svih organizacija HSS-a“ (ili „svih grana hrvatskog seljačkog pokreta“ ili „političkih, prosvjetnih i gospodarskih organizacija“). Prema sačuvanim zapisnicima vinkovačke kotarske organizacije HSS-a vidimo da se

¹¹⁸ KATZ, MAIR, „The Evolution of Party Organization“, 599, 607.

¹¹⁹ SHARP, *The Politics of Nonviolent Action*, 398-400; SHARP, *Waging Nonviolent Struggle*, 35-36, 62-65.

¹²⁰ BIČANIĆ, *Gospodarska politika*; MATICKA, „Obilježja ‘Gospodarske Sloge’“, 493-501; ŠUTE, *Slogom slobodi!*.

¹²¹ HERCEG, *Što je i što hoće Seljačka Sloga*; CERIBAŠIĆ, *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće*, 23-171; LEČEK, *Seljačka sloga u Slavoniji*.

¹²² JANJATOVIĆ, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*.

¹²³ LEČEK, „Dosada se samo polovica hrvatskog naroda borila“, 93-130.

¹²⁴ RAMET, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita“; KARAULA, *Mačekova vojska*.

¹²⁵ Primjerice, žene na sastanku na kojem njihova predstavница poziva muške kolege da potaknu svoje žene na upisivanje u Ženske organizacije HSS-a ili kad izvještavaju o svojem radu. „Sastanak pristaša HSS iz Vlačke ulice“, *Hrvatski dnevnik*, 9. 3. 1938., 5; „Sastanak HSS na Martinovci“, *Hrvatski dnevnik*, 6. 4. 1938., 5.

na njima uglavnom govorilo o konkretnim gospodarskim potrebama (imovnim općinama, vodnim zadrugama, gladi, seljačkim nadnicama, kampanjama Gospodarske sloge za podizanje cijena seljačkih proizvoda, potrebama za liječnicima ili veterinarima, školama itd.) ili povremeno o prosvjetnim akcijama (opismenjivanje, smotre). Narodni zastupnik povremeno je podnosio politička izvješća o Mačkovim pregovorima, o čemu lokalne organizacije ionako nisu odlučivale. Rečeno bi primili na znanje i davali jednoglasnu podršku Mačeku, a u nastavku sjednice posvetili bi se lokalnim pitanjima, pri čemu su glavni sugovornici bili predstavnici tih dviju pridruženih organizacija (kao i općinske uprave, o čemu će još biti riječi). Glavna je karakteristika da se sastanci nisu svodili na nabranje onoga „što bi trebalo“, nego na razgovore o novim inicijativama iz središnjica tih organizacija i o tome što se već i s kojim uspjehom preko njih poduzima.¹²⁶ Zbog dužine sastanaka negdje su (iako, čini se, rijetko) odlučili da se sastanci političkih organizacija i Gospodarske sloge održe odvojeno, pa da se o tome međusobno izvijesti.¹²⁷

Možemo zaključiti da su središnjice pridruženih organizacija davale inicijativu i stručnu pomoć, a HSS je osiguravao podršku i koordinaciju preko svoje mreže organizacija i uhodanih sastanaka. Gusto isprepletena mreža odnosa stranke i tih organizacija (ponekad iste osobe¹²⁸, zajedničko odlučivanje) govori o uključivanju sve širih krugova u javni život, a time i o širokom konceptu lokalne demokracije koji se počeo ostvarivati.

Drugo pitanje koje smo spomenuli odnosi se na uključivanje članova udruga u javne službe kad bi ih stranka osvojila na izborima. Istraživanje je pokazalo da su one omogućile proširenje baze iz koje se regrutiralo buduće javne djelatnike, da su preuzele funkcije koje možemo okarakterizirati kao usporedne državnim tijelima te da su pripremile stručne kadrove sposobne preuzeti upravu na najvišoj razini (u Banovini Hrvatskoj).

HSS je otvoreno držao te organizacije, posebice Seljačku slogu, pripremnim stupnjem za javni i politički rad. Kako je pisao njezin predsjednik Rudolf Herceg, radom u ograncima seljacima se davala mogućnost „da se pripreme za posao u općini, kotaru, pa i parlamentu“.¹²⁹ To vježbalište za mlade, za žene ili one povučnije naravi možemo vidjeti i kao svojevrsnu školu demokracije. U mjesnim ograncima Seljačke sloge ili podružnicama Gospodarske sloge seljaci su sve radili sami. Ideje što i kako raditi dali bi stručnjaci u središnjicama, ali lokalne organizacije trebale su ih prilagoditi svojim potrebama i mogućnostima, a onda i provoditi. Sami su držali javne govore, poučavali

¹²⁶ PZ IV, Zapisnici sjednica KO HSS Vinkovci.

¹²⁷ PZ IV, Zapisnik sjednice KO HSS Vinkovci, 26. 2. 1939.; „Kotarski sastanak u Pakracu“, *Hrvatski dnevnik*, 27. 4. 1938., 3.

¹²⁸ Primjerice, u vinkovačkom kotaru ista je osoba (Adam Jurić) predsjednik kotarske organizacije HSS-a i istovremeno kotarski povjerenik Gospodarske sloge. PZ IV, Zapisnici sjednica KO HSS Vinkovci.

¹²⁹ „Tajnički izvještaj R. Hercega, Prva glavna skupština Seljačke Sloge“, 107-108; HERCEG, *Što je i što hoće Seljačka Sloga*, 4.

nepismene, izrađivali pozornice, pjevali, svirali i glumili na svoje tekstove, osnivali zadruge, naučili računovodstvo, na sajmovima odbijali prodati stoku ispod cijene koju je odredila Gospodarska sloga, svojim su radom i sredstvima podizali (*hrvatske*) *seljačke domove* (domove kulture). Naravno, nije ni ovdje sve bilo idealno. Neki su se ogranci gasili i obnavljali, ali većina je iskusila što znači odlučivanje u javnim poslovima, što je preduvjet i političke demokracije.

U praksi su te udruge i prije Banovine Hrvatske u nekim funkcijama počele zamjenjivati državne institucije i djelovale su kao „usporedna vlada” (posebice Gospodarska sloga¹³⁰). Na političkoj razini to je pomagalo prijenosu moći na neformalno „vodstvo hrvatskog naroda” (Mačeka i vodstvo HSS-a). No, imalo je još jedan važan učinak. Stručnjacima raznih profila, koji su osmislili djelovanje pridruženih organizacija, višegodišnji praktičan rad omogućio je stjecanje organizacijskih vještina te iskustva upravljanja i provođenja teorijskih načela u život. Nakon ustroja Banovine Hrvatske HSS je imao širok krug ljudi spremnih preuzeti složene poslove u nepovoljnom vremenu predratne nestabilnosti, a same su udruge nastavile djelovati u suradnji s banskom vladom.¹³¹

Djelovanje pridruženih organizacija bez sumnje je nadoknadilo probleme u demokratizaciji same stranke. Iako su savjeti stručnjaka i mreža stranačkih organizacija bili važni, ipak je odgovor „odozdo”, aktivacija i prošireno odlučivanje na lokalnoj razini, bilo ono što je stvorilo „hrvatski seljački pokret”, a samoj stranci dalo demokratski karakter.

Stranka i samouprava

Problem samouprave razmjerno je dobro istražen u našoj historiografiji.¹³² No, o pitanju kako se stjecanje položaja u javnim službama odražavalo na odnose unutar stranke znamo vrlo malo. Radi se o odnosu članstva, vodstva i „trećega lica” stranke, tj. onih njezinih članova koji su izabrani u državne službe (parlamentarni zastupnici, osobe u vladi, ali i niži dužnosnici). Održavanje dobre komunikacije i kontrole drži se nužnim da bi stranka i u situaciji kada dobiva neku vlast doista bila reprezentativna (predstavljala interese članstva) i demokratska.¹³³ Osim što je moguće da oni koji čine stranku na vlasti ne rade u skladu s očekivanjima članstva, moguće je narušavanje ravnoteže

¹³⁰ ŠUTE, *Slogom slobodi!*, 370, 444.

¹³¹ Primjerice, tajnik Seljačke sloge, profesor Izidor Škorjač, dolazi na čelo Odjela za prosvjetu, a jedan od vodećih stručnjaka Gospodarske sloge, Rudolf Bičanić, postavljen je za ravnatelja Direkcije za vanjsku trgovinu Kraljevine Jugoslavije.

¹³² O ulozi oblasti više u: KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Stjepan Radić i povezivanje zagrebačke i splitske oblasti”; KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Radićev sabor 1927-1928*. O gradovima: LEČEK, „Izbor ili imenovanje”; TUK, „Gradsko poglavarstvo Varaždin”. Za općine: LEČEK, „Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu”; GRGIĆ, „Općinske uprave u vrijeme šestosiječanjske diktature”; GRGIĆ, KARDUM, *Maček nam je vođa!*. Za kotar: LEČEK, ŠUTE, „Sloboda ili ‘vrući krumpir’”.

¹³³ KATZ, MAIR, „The Evolution of Party Organization”.

moći unutar stranke, koju je lakše održati u oporbi. Naime, stranka u državnim tijelima može postati suparnikom vodstvu stranke, iako se u pravilu to događa tek nakon dužega obnašanja vlasti.¹³⁴

U svakom slučaju, riječ je o složenom problemu, koji zahtijeva posebno istraživanje. Stoga ćemo sada samo upozoriti na neka pitanja iz domene tih odnosa, koja je HSS rješavao „u hodu“. Prvo su organizacijske prilagodbe, koje ćemo vidjeti na primjeru novoizabranih općinskih uprava (1936.). Drugo je „eksperiment“ s nekim novim načinima komunikacije, koji smo sreli u vrijeme Banovine Hrvatske.

Još je 1920-ih Stjepan Radić rekao da je opasno za stranku biti predugo u oporbi jer tako postaje nesposobna vladati, a njezini će članovi naučiti samo prigovarati, a ne i stvarati nešto.¹³⁵ Za HSS to ipak nije značilo vlast pod svaku cijenu, pa su rijetko imali prilike upravljati i rješavati probleme s pozicije najviše vlasti (kratko razdoblje u vladi 1925. – 1927. i u Banovini Hrvatskoj 1939. – 1941.). Upravo zato činili su sve što su mogli na raznim nižim razinama uprave, za koje su nastojali očuvati ili izboriti status samouprave (oblasti, gradovi, općine).

Tijekom 1930-ih jedina samouprava koja je još postojala bile su (seoske) općine. Upravo je u njima HSS imao najveći utjecaj te je na izborima 1936. osvojio premoćnu većinu posvuda u hrvatskim krajevima. No, dobiti izbore bio je tek početak. Slijedio je niz problema koje su morali riješiti, od stanja u općinama do odnosa novih općinskih uprava i same stranke. Istraživanje je pokazalo da je stranka nastojala umrežiti novoizabrane općinske odbore svime što joj je stajalo na raspolaganju. Povezivala ih je sa svim tijelima ili pridruženim organizacijama koji su mogli pomoći njihovu radu, bilo da se radilo o davanju inicijative i kontroli rada (kotarski sastanci), savjetovanju i prenošenju lokalnih potreba na višu razinu (Hrvatsko narodno zastupstvo) ili savjetovanju i organizaciji (Zajednica općina Gospodarske sloge).

Jedna od obveza izabranih općinskih načelnika bila je obavještavati narod o svim važnijim odlukama. To su činili na kotarskim sastancima, bilo onima širima (zajednički kotarski sastanci svih grana seljačkoga pokreta¹³⁶) ili užima (samo narodni zastupnici i predstavnici kotarske organizacije HSS-a¹³⁷). Ti su sastanci imali i karakter savjetovanja jer su narodni zastupnici u znatnom broju bili odvjetnici ili su barem mogli prenijeti pravne savjete. To je bilo iznimno važno za novoizabrane odbore, kojima je nedostajalo iskustva

¹³⁴ KATZ, MAIR, *Democracy and the Cartelization of Political Parties*, 38.

¹³⁵ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 207.

¹³⁶ Primjerice: „Sastanci i skupštine pristaša b. HSS. Donji Miholjac“, *Hrvatski dnevnik*, 4. 12. 1936., 5; „Sastanak pristaša b. HSS u kotaru Varaždin“, *Hrvatski dnevnik*, 6. 1. 1937., 5; „Sastanak prvaka HSS valpovačkog kotara“, *Hrvatski dnevnik*, 3. 7. 1938., 3; „Sjednica kotarske organizacije HSS u Vinkovcima“, *Hrvatski dnevnik*, 19. 4. 1939., 3.

¹³⁷ „Sastanak općinskih načelnika iz sušačkog kotara“, *Hrvatski dnevnik*, 21. 9. 1937., 5; „Sastanak općinskih načelnika iz dubrovačkog kotara“, *Hrvatski dnevnik*, 30. 10. 1937., 5; „Vijećanje općinskih načelnika na Krku“, *Hrvatski dnevnik*, 4. 11. 1937., 5.

u upravljanju. Naime, u općinama ih nije dočekalo samo nesređeno stanje nego i otpor državnih činovnika, pa je gotovo odmah započela sudska borba za stvarnu vlast u općinama, pri čemu su pravni savjeti bili nužni. Osim toga, u općini je trebalo rješavati dugove i pokrenuti razne reforme da bi se stvarno mijenjao život (od poreza, gospodarstva i infrastrukture do škola). U svemu su bili dobrodošli savjeti stručnjaka, a njih su mogli dobiti i u Gospodarskoj slozi. Napokon su općine organizirane u Zajednici općina Gospodarske sloge, koja je koordinirala njihov rad i preko koje se moglo dobiti savjete za sve probleme iz domene gospodarstva (koji su ionako bili prioritetni). Općinski načelnici mogli su se, bez velikoga formaliziranja, okupljati u manjim, regionalnim i operativnijim tijelima. Takav je, primjerice, bio uži odbor općina Primorske banovine, koji je u proljeće 1938. predložio neka rješenja za specifične probleme s kojima se susreću njihove općine u Hercegovini.¹³⁸

U Banovini Hrvatskoj je odnos vlasti i najvećih pridruženih udruga, Gospodarske sloge i Seljačke sloge, institucionaliziran.¹³⁹ Što se tiče odnosa vodstva stranke i stranke u vlasti, očita je vodeća uloga vodstva stranke, koje je imenovalo dužnosnike u Banskoj upravi. Biral ih je ili iz vlastitih redova ili iz pridruženih organizacija (stručnjaci raznih profila). To se držalo privremenim stanjem do izbora za Sabor i opće konsolidacije Banovine Hrvatske.

Osim tih poznatih koraka, istraživanje je pokazalo nešto što prije možemo nazvati zanimljivošću ili znakom dobre volje nego novom praksom. Radilo se o pokušajima da se održi izravna veza, sada stranke u vlasti, sa svojim članstvom. Pokušali su u novi sustav prenijeti neke oblike komunikacije koje su mogli imati dok su bili u oporbi. Ban Šubašić i odjelni predstojnici („ministri”) uveli su „Dan primanja u Banskim dvorima”, tj. svojevrzne „dane otvorenih vrata”. Od prosinca 1939. subotom se moglo razgovarati s njima bez posebne najave. Prema opisima, hodnici su bili „dupkom puni”.¹⁴⁰ Osim toga, pokušali su i s demokratskom praksom da odjelni predstojnici obilaze teren i razgovaraju s interesentima (a ne da im ovi upućuju dopise). Prvi je put uspostavljena nova „izravna veza Banske vlasti s narodom” kad su odjelni predstojnici došli na sastanak kotarskih organizacija HSS-a u Samoboru.¹⁴¹ To nije postalo redovnom praksom, jer je bilo neizvedivo, ali imalo je određeno promidžbeno značenje. Pokazalo je drugi karakter nove uprave, koja je otvorena za komunikaciju.

¹³⁸ „Sastanak hrvatskih narodnih predstavnika iz Hercegovine”, *Hrvatski dnevnik*, 20. 3. 1938., 5. Zaključci su potom prihvaćeni na sastanku narodnih zastupnika, predsjednika kotarskih i općinskih organizacija HSS-a te svih (HSS-ovih) općinskih načelnika.

¹³⁹ ŠUTE, *Slogom slobodi!*, 369-372; LEČEK, PETROVIĆ LEŠ, *Znanost i svjetonazor*, 21-24, 85-93. Osim toga, legalizirana je Hrvatska seljačka i građanska zaštita.

¹⁴⁰ „Dan primanja u banskim dvorima”, *Hrvatski dnevnik*, 16. 12. 1939., 5; „Dan primanja kod Banske vlasti”, *Hrvatski dnevnik*, 30. 12. 1939., 5.

¹⁴¹ „Odjelni predstojnici na kotarskom sastanku HSS u Samoboru”, *Hrvatski dnevnik*, 12. 3. 1940., 5. Došla su tri odjelna predstojnika i 300 seljaka (predstavnici političkih, gospodarskih, prosvjetnih i zaštitnih organizacija iz 64 sela, te općinski načelnici), pa je sastanak dobio „značaj pravoga seljačkoga sabora”. Primijećeno je i da brojni seljaci bilježe što se govori da bi prenijeli što točnije informacije u svoja sela i onda postupali po savjetu ili dogovoru.

Zaključak

Hrvatska seljačka stranka već je 1920-ih postala prvom masovnom strankom u Hrvatskoj, a tijekom 1930-ih prerasla je u nacionalni pokret, koji je podupiralo 90% hrvatskih birača. Takav atipičan razvoj uvjetovali su s jedne strane državna represija, a s druge HSS-ov dobro osmišljen program i moderne metode rada.

Djelovanje u uvjetima ograničenoga parlamentarizma 20-ih godina, potom zabrana rada u diktaturi, pa uvjetna obnova nakon 1935. odredili su razvoj i načine rada stranke. HSS je 20-ih godina započeo transformaciju u modernu, demokratski uređenu stranku. No, to se izmijenilo 30-ih godina jer nakon prestanka diktature nastupa razdoblje političke ambivalencije: stranke nisu legalizirane, ali su „tolerirane“. Otvoreno djelovanje bilo je ograničeno, što je s jedne strane ojačalo otpor i omogućilo neobičnu „nacionalnu koncentraciju“. No, s druge strane prekinut je razvoj u modernu stranku s unutarstranačkom demokracijom. Naime, stranka nije obnovila cjelovitu strukturu, pri čemu je najvažnije da više nije bilo stranačke skupštine (Glavnoga odbora), a lokalne organizacije obnavljane su samo kao „izborne organizacije“ (iako su djelovale stalno, a ne samo oko izbora). Donošenje odluka prebačeno je na predsjednika Vladka Mačeka i njegovu najužu okolinu (neformalno vodstvo stranke).

Nepostojanje redovnih stranačkih tijela HSS je pokušao nadoknaditi drugim načinima. Pojačan je sustav konzultacija, pa je vodstvo stranke (i, što je bilo najvažnije, Maček osobno) bilo dnevno dostupno narodnim zastupnicima i predstavnicima lokalnih organizacija. Drugo što su koristili bila je simbolička podrška, koja je držana zamjenom za izravno odlučivanje (javne skupštine, stranačke proslave). Istraživanje je upozorilo i na važnost stranačke kohezije i discipline, koja je održavana demokratskim sredstvima (mjesne skupštine) ili pregovaračkim umijećem stranačkih dužnosnika. Isključivanje je ostalo rijetko, a sila nije korištena.

Nadalje, istraženo je kako je uspostavljen odnos stranke i pridruženih organizacija, koje su doprinosile omasovljenju pokreta i ostvarivanju interesa njegovih članova mimo države („usporedna država“). Obuhvaćale su razna područja života i razne društvene skupine (seljake, radnike, žene, mlade). Među njima su najvažnije Gospodarska sloga i Seljačka sloga, čiji su predstavnici redovito dolazili na stranačke kotarske sastanke. Osim toga, iz redova stručnjaka u tim organizacijama regrutirani su ljudi koji su zahvaljujući iskustvu mogli preuzeti dužnosti u upravi Banovine Hrvatske. Ukazano je i na pitanje koje je postavljeno u samoupravnim tijelima, a to je odnos stranke sa „strankom na vlasti“. Analiziran je odnos vodstva, članstva i onih koji su izabrani na neke dužnosti u upravi (općine i Banovina Hrvatska). Pokazana je najuža povezanost općinskih vijeća (u kojima je HSS imao većinu) s lokalnim organizacijama stranke (zajednički kotarski sastanci), narodnim zastupnicima i Gospodarskom slogom (Zajednica općina Gospodarske sloge).

Naposljetku, samo je upozoreno na neke oblike komunikacije koje je razvio HSS, a koje je u početku svojega rada primjenjivala vlada Banovine Hrvatske („dani otvorenih vrata”, odlasci odjelnih predstojnika na kotarske sastanke).

Ti su postupci u praksi nadoknadili probleme nepostojanja uobičajene unutarstranačke demokracije. Preko njih se aktiviralo desetine tisuća ljudi, koji su počeli odlučivati na lokalnoj razini i mijenjati prilike u kojima su živjeli. A upravo to čini pravu demokraciju, koja se ne ograničava na izlaske na izbore, nego prerasta u stalni društveni aktivizam.

Arhivski izvori

HR-HDA: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb:

- 144-SBUO: fond 144, Savska banovina. Upravno odjeljenje.
- 157-BHOUP: fond 157, Banovina Hrvatska. Odjel unutarnjih poslova.
- 1353, Grupa VI: fond 1353, Građanske stranke i društva.
- 1363, Grupa XXI: fond 1363, Politička situacija.
- 1451-HSS: fond 1451, Hrvatska seljačka stranka.
- 1561-SDS RSUP SRH: fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.
- PZ IV: Privatna zbirka Ivan Vinkov (Vinkovci).

Objavljeni izvori i tisak

Hrvatski dnevnik (Zagreb), 1936-1941.

„Zakon o izboru narodnih poslanika od 10.IX.1931. sa izmenama i dopunama prema Zakonu od 26.IX.1931. i od 21.III.1933. godine”. U: *Izborna, zborna i dogovorno zakonodavstvo*, ur. F. S. Jelić. Zagreb: Vlastita naklada, 1933, 29-79.

Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi od 6. januara, 1929. sa izmenama i dopunama od 1. marta, 1929. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, ⁴1932.

Literatura

BALKOVEC, Bojan. *Svi na noge, svi van, da pobjeda bude što sjajnija: izborna teorija i praksa u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2017.

BIĆANIĆ, Rudolf. *Gospodarska politika*. Zagreb: [s. n.], 1939.

BOBAN, Ljubo. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, knj. 1-2. Zagreb: Liber, 1974.

BOWLER, Shaun; FARRELL, David M.; KATZ, Richard S. „Party Cohesion, Party Discipline, and Parliaments”. U: *Party Discipline and Parliamentary Government*, ur. Shaun Bowler, David M. Farrell i Richard S. Katz. Columbus: Ohio State University Press, 1999, 3-22.

CERIBAŠIĆ, Naila. *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće. Povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2003.

CROSS, William P.; KATZ, Richard S. „The Challenges of Intra-Party Democracy”. U: *The Challenges of Intra-Party Democracy*, ur. William P. Cross i Richard S. Katz. Oxford: Oxford University Press, 2013, 1-10.

ČAPO, Hrvoje. *Kraljevina čuvara – represivni aparat monarhističke Jugoslavije na području hrvatskih zemalja (1918. – 1941.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015.

DOBRIVOJEVIĆ, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

DUVERGER, Maurice. *Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State*. New York: John Willey, 1954 [franc. izvornik: *Les partis politiques* (1951.)].

ENGELSFELD, Neda. *Povijest hrvatske države i prava. Razdoblje od 18. do 20. stoljeća*. Zagreb: Pravni fakultet, 2002.

FRANGEŠ, Oto. *Decentralizacija državne uprave*. Zagreb: [s. n.], 1937.

GLOJNARIĆ, Mirko. *Borba Hrvata. Kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919-1939)*. Zagreb: A. Velzek, 1940. [pretisak: [s. l.]: [s. n.], 2016].

GRGIĆ, Stipica. „Hrvatska seljačka stranka i lokalne samouprave Savske banovine (1935-1939)”. U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke. Zbornik radova*, ur. Zorislav Lukić i Hrvoje Petrić. Zagreb: Matica hrvatska et al., 2015, 99-112.

GRGIĆ, Stipica. *Između režimske ideologije i potreba građana: Savska banovina 1929-1939*. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija, 2020.

GRGIĆ, Stipica. „Općinske uprave u vrijeme šestosiječanjske diktature”. *Časopis za savremenu povijest* 45 (2013), br. 1: 89-117.

GRGIĆ, Stipica; KARDUM, Tomislav. *Maček nam je vođa! Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa, 2023.

GUNTHER, Richard; DIAMOND, Larry. „Types and Functions of Parties”. U: *Political Parties and Democracy*, ur. Larry Diamond i Richard Gunther. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 2001, 3-39.

HERCEG, Rudolf. *Što je i što hoće Seljačka Sloga*. Zagreb: [s. n.], 1938.

HOFMEISTER, Wilhelm; GRABOW, Karsten. *Political Parties Functions and Organisation in Democratic Societies*. Singapore: Konrad Adenauer Stiftung, 2011.

JANČIKOVIĆ, Toma. *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938*. Zagreb: Tiskara Merkantile, 1939.

JANJATOVIĆ, Bosiljka. *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921-1941*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost; Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1983.

KARAULA, Željko. *Mačekova vojska. Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*. Zagreb: Despot Infinitus, 2015.

KATZ, Richard S.; MAIR, Peter. „Changing models of party organization and party democracy: the emergence of the cartel party”. *Party Politics* 1 (1995), br. 1: 5-28.

KATZ, Richard S.; MAIR, Peter. *Democracy and the Cartelization of Political Parties*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

KATZ, Richard S.; MAIR, Peter. „The Evolution of Party Organization in Europe: The Three Faces of Party Organization”. *The American Review of Politics* 14 (1993), Winter [4]: 593-617.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. *Radićev sabor 1927-1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti*. Zagreb: Školska knjiga, 1993.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Stjepan Radić i povezivanje zagrebačke i splitske oblasti 1927. i 1928. godine”. *Grada i prilozi za povijest Dalmacije. Spomenica Danici Božić-Bužančić* 12 (1996): 903-917.

KONJHODŽIĆ, Mahmud. *Seljački pokret u Hrvatskoj*. Zagreb: Štamparija Grafika, 1940.

LEČEK, Suzana. „Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu 1936.-1939.” *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), br. 3: 999-1032.

LEČEK, Suzana. „‘Dosada se samo polovica hrvatskog naroda borila’. Hrvatska seljačka stranka i žene (1918.-1941.)”. *Historijski zbornik* 59 (2006): 93-130.

LEČEK, Suzana. „Hrvatska seljačka stranka i njeni gradski birači: primjer Vinkovaca na skupštinskim izborima 1938.” *Scrinia Slavonica* 12 (2012): 205-240.

LEČEK, Suzana. „Izbor ili imenovanje – problem gradske (samo)uprave u Slavonskom Brodu 1918.-1941.” *Časopis za suvremenu povijest* 45 (2013), br. 1: 9-33.

LEČEK, Suzana. „‘Narod je izvor svake vlasti’: pitanje unutarstranačke demokracije u Hrvatskoj seljačkoj stranci (1918. – 1929.)”. *Časopis za suvremenu povijest* 56 (2024), br. 2: 315-352.

LEČEK, Suzana. „Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke i njegov kotar – primjer osječkog odvjetnika Stjepana Hefera”. *Scrinia Slavonica* 8 (2008): 189-240.

LEČEK, Suzana. „Osjetiti naciju: Nacionalne proslave u međuratnoj Hrvatskoj”. U: *Historiae patriaeque cultor. Zbornik u čast Mate Artukovića u prigodi njegova 65. rođendana*, ur. Suzana Leček. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2019, 403-435.

LEČEK, Suzana. *Seljačka sloga u Slavoniji, Srijemu i Baranji 1925.-1941*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.

LEČEK, Suzana; PETROVIĆ LEŠ, Tihana. *Znanost i svjetonazor. Etnologija i prosvjetna politika Banovine Hrvatske 1939.-1941.* Zagreb: Srednja Europa, 2010.

LEČEK, Suzana; ŠUTE, Ivica. „Sloboda ili ‘vrući krumpir’ – samouprava u Slavoniji i Srijemu u vrijeme Banovine Hrvatske”. U: *Lokalna vlast i samouprava u povijesti Slavonije, Srijema i Baranje*. Slavonski Brod; Osijek: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Filozofski fakultet u Osijeku, 2024, 255-305.

MAČEK, Vladko. *Memoari*. Zagreb: Hrvatska seljačka stranka, 1992.

MATICKA, Marijan. „Obilježja ‘Gospodarske Sloge’ u početku njezine djelatnosti”. *Historijski zbornik* 29-30 (1976-1977): 493-501.

MATKOVIĆ, Hrvoje. *Povijest Hrvatske seljačke stranke*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1999.

MURGIĆ, Božidar. *Dr. Vladko Maček, vođa Hrvata*. Zagreb: [s. n.], 1935.

OZBUDUN, Ergun. *Party Cohesion in Western Democracies: A Causal Analysis*. Beverly Hills, CA: Sage, 1970.

PETANJEK, Maksimilijan. *Dr. Maček, vođa hrvatskog naroda*. Zagreb: Binoza, 1939.

RADOJEVIĆ, Mira. *Udružena opozicija 1935-1939*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1994.

RAMET, Sabrina P. „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji”. *Časopis za savremenu povijest* 43 (2011), br. 1: 137-154.

ROSE, Richard. „Democratic and Undemocratic States”. U: *Democratization*, ur. Christian W. Haerpfer et al. Oxford: Oxford University Press, 2018, 40-51.

SARTORI, Giovanni. *Stranke i stranački sustavi*. Zagreb: Politička kultura, 2002.

SHARP, Gene. *The Politics of Nonviolent Action*, Vol. I-III. Boston: Porter Sargent, 2006.

SHARP, Gene. *Waging Nonviolent Struggle. 20th Century Practice and 21st Century Potential*. Boston: Porter Sargent, 2005.

SIMIĆ, Bojan. *Propaganda Milana Stojadinovića*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.

ŠUTE, Ivica. *Slogom slobodi! Gospodarska sloga 1935.-1941.* Zagreb: Srednja Europa, 2010.

ŠUTE, Ivica. „Vladko Maček’s apartment in Zagreb and farm in Kupinec”. *Studia ethnologica Croatica* 33 (2021): 149-170.

„Tajnički izvještaj R. Hercega, Prva glavna skupština Seljačke Sloge”. *Seljačka prosvjeta* 1 (1926), br. 5-8: 107-108.

TUK, Ana. „Gradsko poglavarstvo Varaždin u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)”. *Arhivski vjesnik* 64 (2021), br. 1: 177-217.

Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata Dra. Vladka Mačeka. Ur. M. Glojnarčić. Zagreb: [s. n.], 1936.

VON DEM BERGE, Benjamin; POGUNTKE, Thomas; OBERT, Peter; TIPEL, Diana. *Measuring Intra-Party Democracy. A Guide for the Content Analysis of Party Statutes with Examples from Hungary, Slovakia and Romania.* Heidelberg: Springer, 2013.

SUMMARY

“Unity, Unity and Nothing but Unity”: The Issue of Intraparty Democracy in the Croatian Peasant Party (1935-1941)

By the 1920s the Croatian Peasant Party had already become the first broadly based party in Croatia; during the 1930s it grew into a national movement supported by 90% of the Croatian voters. Such an atypical development was caused by state repression as well as by the well thought out programme and modern work methods of the Croatian Peasant Party.

The party's development and functioning were determined by the party operating in conditions of limited parliamentarism in the 1920s, its work being prohibited in the time of the dictatorship and by provisional renewal after 1935. In the 1920s the Croatian Peasant Party was transformed into a modern, democratically structured party. However, this changed in the 1930s when the dictatorship ended and a period of political ambivalence started – parties were not legalized, but “tolerated”. Overt activities were limited; on the one hand this strengthened the resistance and made an unusual “national concentration” possible, however, on the other hand the development into a modern party with intraparty democracy was disrupted. That is to say, the party did not revive the entire structure, and most importantly the party assembly (Central Committee) no longer existed and the local organizations were renewed only as “electoral organizations” (although they were continuously at work and not only in times of elections). Decision-making was vested in the president, Vladko Maček, and his innermost circle (the informal party leadership).

The Croatian Peasant Party strove to balance out the lack of regular party bodies in other respects. The consulting procedure was strengthened and the party leadership (and most importantly Maček himself) was accessible to the people's representatives and the representatives of the local organizations on a daily basis. Furthermore, they provided symbolic support in exchange for direct decision-making (public assemblies, party festivities). The research has also drawn attention to the significance of party cohesion and discipline, which was maintained through democratic structures (local assemblies) or by the negotiation skills of party officials. Expulsion was rare and force was not used.

Furthermore, it has been explored how a relationship was established between the party and affiliated organizations that contributed to the movement's expansion and to the interests of members achieved by bypassing the state (“parallel state”). They comprised various spheres of life and various social groups (peasants, workers, women, the young). The most significant among them were the organizations *Gospodarska sloga* and *Seljačka sloga*, the representatives of which attended district party meetings on a regular basis.

Moreover, these organisations recruited experts who were, by virtue of their experience, able to take up office in the administration of the Banovina of Croatia. Finally, reference is made also to the issues addressed in self-governing bodies such as the relationship of the party with the “party in power”. The relationship between the leadership, members and those who were appointed to some office in the administration (municipalities and Banovina of Croatia) has been analysed. Attention is drawn to the close connection of municipal council (in which the Croatian Peasant Party was in the majority) with local party organizations (joint district meetings), people’s representatives and the *Gospodarska sloga* (Community of Municipalities of the *Gospodarska sloga*). In the end, certain types of communication developed by the Croatian Peasant Party and employed by the government of the Banovina of Croatia (“Open Door Days”, heads of departments attending district meetings) have been discussed. These procedures in practice made up for the lack of the usual intraparty democracy; tens of thousands were activated and started taking decisions at the local level and changing the circumstances they were living in. It is precisely this that constitutes true democracy, which does not simply come down to going to the polls, but develops into constant social activism.

Keywords: Croatian Peasant Party; intraparty democracy; affiliated organizations; self-government